

Mantık Biliminin İmkanlarıyla İnşa Edilen Bilimsel Tartışma Yöntemi: Münâzara İlmi ya da Âdâbu'l-Bahs^a

HACI KAYA^b

Geliş Tarihi: 16.05.2017 | Kabul Tarihi: 20.06.2017

Öz: Şüphesiz İslâm kültür ve bilim tarihinde sorgulama ve tartışmanın bilimsel gelişmede çok büyük rolü olmuştur. Allah Teâlâ'nın dışında hiç kimsenin sonsuz ilme sahip olmadığı ve şeylere dair kesin bilgiye ancak O'nun sahip olduğu şuuru Müslüman entelektüel ve bilim adamları çevresinde her türlü bilgiyi sorgulama, kritik etme kültürünü de beraberinde getirmiştir. Ancak bu sorgulama, kritik etme gelişigüzel olmayıp belli bazı tekniklere ve kurallara bağlanmıştır. İslâm bilim geleneği içerisinde üretilmiş ve bilimsel tartışmada yöntembilim diye karşıladığımız İlm-i münâzâra veya Âdâbu'l-bahs, başta dinî ilimler olmak üzere bütün ilimler sahasında yürütülen tartışmalar için metodolojik bir çerçeve sunmaktadır. Bu metodolojik çerçeve tartışan tarafların takip edeceği birtakım teknikler ve kurallarla inşa edilmiştir. Mantık biliminin sunduğu imkanlarla üretilmiş sözü edilen teknikler ve kurallarla yürütülen tartışmada amaç hakikatin ortaya çıkarılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Mantık bilimi, bilimsel tartışma, yöntem, münâzara, âdâbu'l-bahs.

^a Bu makale, 21-23 Nisan 2017 tarihlerinde düzenlenen *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu*'nda "Şah Hüseyin Çelebi el-Aması'de Mantık Biliminin İmkanları Bağlamında Ortaya Konan Bilimsel Tartışma Metodu" adıyla sunulan ve yayımlanan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

^b Y. Doç. Dr., Artvin Çoruh Ü. İlahiyat F. Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
hacikaya5@gmail.com

Scientific Discussion Method Built by the Possibilities of the Science of Logic: The Debate Science or Adab al-Bahth

Abstract: Undoubtedly, in the history of Islamic culture and science, criticism, questioning and debate have played a major role in the scientific development. No one other than God has the eternal knowledge, and God only has the precise knowledge of the things, this consciousness brought with itself the criticism and questioning every knowledge around the Muslim intellectuals and scientists. However, this questioning is connected to certain techniques and rules rather than to arbitrary criticism. *Ilm al-munâzâra* or *Adab al-bahth*, which was produced in the scientific tradition of Islam and which we call methodology of scientific debate, provide a methodological framework for the discussions carried out on all scientific branches, especially in religious sciences. This methodological framework was constructed with a number of discussion techniques and a set of rules that both sides should follow in the debate. The debate that is conducted by that techniques and rules that are produced with the possibilities of logic science, undoubtedly is to reveal the truth.

Keywords: The science of logic, scientific discussion, method, debate, *adab al-bahth*.

© Kaya, Hacı, "Mantık Biliminin İmkanlarıyla İnşa Edilen Bilimsel Tartışma Yöntemi: Münâzara İlmi ya da Âdâbu'l-Bahs", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2017, ss. 69-114.

Bilimsel Tartışma Yöntemi Olarak Âdâbu'l-Bahs ve Temel Terimler

“Bilimsel tartışma yöntemi” diye karşılayabileceğimiz *âdâbu'l-bahs* adlandırmasında yer alan *bahs* sözcüğünü, âdâb yazarlarından Şah Hüseyin Çelebi (ö.1514), lügat anlamı itibariyle teftiş, ıstılah anlamı itibariyle iddia sahibinin delille¹ bir şeyi olumlu veya olumsuz olarak ispat etmesi diye tarif etmektedir.² Dikkat edilirse bu tarifte *bahs* sözcüğü, gelişigüzel bir sorgulamaya değil ıstılahî bakımdan ve teknik anlamı itibariyle delillerle sürdürülen özel bir sorgulamaya işaret etmektedir. Âdâb metinleri içerisinde, üzerine birçok şerh ve hâşiye türünden açımlayıcı eserler yazılmak suretiyle referans metinlerden biri haline gelmiş *el-Hüseyniyye*'de kullanılan *tahrîrât* ve *tahkîkât*³ kavramlarının, ıstılahî bahsi diğer bahs türlerinden ayıran temel ayrımlardan birini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Çelebi, *tahrîrât* kavramını *deâvî* yani iddia sahibi tarafından ileri sürülen iddialar olarak; *tahkîkât* kavramını ise *delâil* yani bu iddialar için ileri sürülen deliller/ kanıtlar, olarak yorumlamaktadır.⁴ Bu anlamda münâzara tarzındaki sorgulamaya tekâbül eden *bahs*, tarifte de ifade edildiği üzere bir iddiada bulunmak, bununla yetinmeyip bu iddiayı gerekçelendiren delil getirmek şeklinde sürdürülen bir tartışmaya tekâbül etmektedir. Ancak belirtmeliyiz ki *bahs*, sadece bir kişi tarafından yani sadece iddia sahibi tarafından gerçekleştirilen

¹ “Delil: Araştırmaya konu bir bilinmeyene götürmesi için iki önermeden bileşiktir” (Seyyid Şerif) bkz. Mevlânâ Şeyh Abdurreşid el-Cunguri, *er-Reşidiyye ale'r-Risâleti's-Şerifiyye fi-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara*, 1941, s. 30; İsmail Gelenbevi, *İslâmî İlimler Geleneğinde Tartışma Usulü (Âdâbu'l-Bahs ve'l-Munâzara)*, haz.Talha Alp, Yasin Yayınevi, İstanbul, s. 30.

² Şah Hüseyin Çelebi el-Amasî, *Kitâbu Hüseyniyye mine'l-Âdâb*, Süleymaniye Darulmesnevi, no:478, vr.1; ayrıca bkz. Çelebi, *Hâşiye alâ Hâşiyeti İmadiddin el-Kâşî alâ Şerhi Kemaliddin eş-Şiroânî alâ Risâlet-i Âdâbi'l-Bahs li-Muhammed Semerkandi*, Süleymaniye, Carullah, no:2094, vr. 16, benzer tarif için bkz. Ali Ferdi b. Mustafa el-Kayserî, *el-Hâşiyetu'l-Ferdiyye li-Risâleti'l-Hüseyniyye*, Süleymaniye, Tekelioğlu, no:466, vr. 63.

³ *El-Hüseyniyye*, Süleymaniye, Esadefendi, no: 3664, vr. 277.

⁴ Çelebi, *Kitâbu Hüseyniyye min'el-Âdâb*, Süleymaniye, Darulmesnevi, no: 478, vr. 1.

tek taraflı bir araştırma ve sorgulama değil, iddiaya karşı itirazda bulunan ve soru soran bir kişinin de yer aldığı en az iki taraf arasında gerçekleşen diyalojik bir araştırma ve sorgulamadır.⁵

Çelebi'nin *Hâşiye*'de yaptığı tariften münâzaranın, iki taraflı ve diyalojik bir bilimsel araştırma ve sorgulamaya karşılık geldiği açıktır: "Münâzara, itirazın men ile defedilmesi ve illetlendiren kişinin hükmünü ispat etmesidir."⁶ Bahsin bu yönünü tespit etmek için yine *el-Hüseyniyye*'de yer alan ve munâzaranın temel terimlerinden olan *takrîrât* ve *tetkîkât* kavramları⁷ üzerinde durmamız gerekir.

Takrîrât kavramı tartışmada uyulması gereken teknik vazifelere, *tetkîkât* ise deliller üzerine getirilen delillere karşılık gelmektedir.⁸ Burada hemen şu soruyu sormak gerekir: Münâzara yönteminde birtakım teknik vazifelere ve deliller üzerine delillere neden ihtiyaç duyulmaktadır? Âdâbu'l-bahs ilmi açısından bu sorunun cevabı açıktır. Uyulması gereken bir takım vazifelere ve kurallara ihtiyaç duyulması bahsi bilimsel kılmaya matuftur. Deliller üzerine delil getirmek anlamındaki *tetkîkât* ise itiraz eden ve bu minvalde soru soran muhatabın itirazları doğrultusunda delilleri yeniden gözden geçirmek ve savunmak içindir. O halde delil üzerine delil getirme ihtiyacının doğrudan karşı tarafta duran ve itiraz eden bir kişinin varlığını münâzarada gerekli kıldığı açıktır. Yanı sıra âdâb metinlerinde iddia sahibinin vazifeleri ve itiraz edenin vazifeleri üzerinde ayrı ayrı durulmuş olması da bahsin tek taraflı bir sorgulama olmadığını açık göstergesidir. Bu bağlamda *ilm-i münâzara*, sâir adıyla *âdâbu'l-bahs* adlandırma-

⁵ Mevlana Şeyh Abdurreşid el- Cünguri, *er-Reşidiyye*, s. 16; âdâbu'l-bahs ilminin tarihsel süreci hakkında etraflı çalışma için bkz.Necmettin Pehlivan, *Âdâbu'l-Bahs ve'l-Munâzara*, Mantık, ed.İsmail Köz-Ali Çetin, Grafiker yayınları, Ankara 2016, s. 263-303.

⁶ Çelebi, *Hâşiye alâ Hâşiyet-i İmadiddin el-Kâşî alâ Şerhi Kemaliddin eş-Şiroânî alâ Risâlet-i Âdâbi'l-Bahs li-Muhammed Semerkandî*, Süleymaniye, Carullah, no:2094, vr. 16.

⁷ *El-Hüseyniyye*, Süleymaniye, Esadefendi, vr. 277.

⁸ Çelebi, *Kitâbu Hüseyniyye mine'l-Âdâb*, no:478, vr. 1.

larında münâzara ve bahs kavramlarının, teknik anlamda birbirinin mürâdifi olarak kullanıldıklarını dikkatten uzak tutmamak lazımdır. Çelebi, İmâduddin Kâşî'nin (ö.1343) *Hâşiye'sine* yazdığı *Hâşiye'*de bahs kavramının istilâhî anlamları üzerinden bunu açıkça ortaya koymaktadır: “Bil ki bahs ıstılahta üç manada kullanılmaktadır. Birincisi, ister bedîhî ister nazarf olsun, bir şeyin bir şeye hamledilmesi ve onun için ispat edilmesidir. İkincisi, olumlu veya olumsuz nispetin istidlâlle ispat edilmesidir. Üçüncüsü ise tartışmadaki münâzara-⁹dır.” el-Hâc Mehmed Cemaleddin (ö.1917) de bu doğrultuda şöyle demektedir: “Zira bu bilim *ilm-i münâzara* diye adlandırıldığı gibi *âdâbu'l-bahs*, *sınâatu't-tevcîh* diye de adlandırılmaktadır.”¹⁰ Hakezâ İsmail Gelenbevi'de (ö.1730) de bu iki kavramın mürâdif olduğunu açıkça okuruz: “Bahs ve münâzara, hakikatin ortaya çıkması için kelamın müdafaasıdır.”¹¹ Bir başka *Hüseyniyye* şârihi Ali Ferdi b. Mustafa, bahs kavramından kastedilenin mübâhase ve münâzara olduğunu ifade etmektedir.¹²

Çelebi bir iddiada bulunan kişiyi iddia sahibi (müddei), cevap veren (mucîb), illetlendiren (muallil), nakleden (nâkil), tarif eden (muarraf) ve bölme yapan (mukassim) diye; itirazda bulunan kişiyi ise itiraz eden (muteriz), soru soran (sâil), me-neden (mânî'), nakzeden (munâkız), muârazada bulunan (muâriz) diye isimlendirmektedir. Ali Rıza Ardashânî'nin ifade ettiği gibi bu isimler tartışma taraflarının mertebelerine uygun olarak aldıkları isimlerdir.¹³ Bu mertebelere yeri geldiğince

⁹ Çelebi, *Hâşiye alâ Hâşiyeti İmâdiddin el-Kâşî alâ Şerhi Kemaliddin eş-Şirvânî alâ Risâleti Âdâbi'l-Bahs li-Muhammed Semerkandî*, Süleymaniye, Carullah, no: 2094, vr. 16.

¹⁰ el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire fi-Kavânîni'l-Bahs ve'l-Munâzara*, İstanbul 1322, s. 34.

¹¹ İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 20; münâzara ve bahs kavramlarının etraflı bir açıklaması için bkz. Dr. Muhammed Zennûn Yunus Fethi, *İlmu Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara*, Dâru'l-Feth, Amman 2014, s. 34-46.

¹² Ali Ferdi b. Mustafa el-Kayserî, *el-Hâşiyetu'l-Ferdiyye*, Süleymaniye, Tekeli-oğlu, no:466, vr. 63.

¹³ Ali Rıza Ardashânî, *Mi'yâru'l-Munâzara*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet-

işaret edeceğiz. Ancak şu kadarıyla ifade edelim ki, bilimsel bir tartışmada taraflardan biri iddia sahibi, karşı taraftan gelen soruyu cevaplayan, iddiasını gerekçelendiren, yeri geldiğinde nakilde bulunan, tariflere ve bölmelere başvuran rollerine sahip iken, diğeri de itiraz eden, soru soran, iddiayı meneden, iddianın çelişğini ileri süren ve muâriz rollerine sahiptir. Söz konusu rollere sahip iki taraf arasında sürdürülen münâzarada “ soru soran, illetlendirenin sözünü savuştururken ya da illetlendiren, sâilin sözünü savuştururken amaç, tartışma konusuna ilişkin hakikati açığa çıkarmaktır.”¹⁴ Nitekim Çelebi eserinin başında hamdele ve salvele takdiminde münâzaranın amacına şöyle işaret etmektedir:

Salât ve selâm şeriat-ı garrâyı tashihât ile tashih eden, en açık burhanlar ve açıklamalarla kibirli kişilerin fâsit munakazalarını iptal eden zatın üzerine ve onun yüce işaretlerini tariflerin en mükemmeli ve bölmenin en yücesi ile bilenlerin üzerine olsun!¹⁵

Ali Rıza Ardahânî, Çelebi'nin bu pasajda işaret ettiği münâzaranın amacını, cedelden farkına da değinerek özetle şöyle belirtmektedir:

Izhâr-ı savâb kaydı, garaz-ı münâzarayı mübeyyin olduğu gibi cedelden ihtirâzın lüzumunu iş'âr noktasını da mutazammındır. Cedel, ızhâr-ı hak ve savâb maksadına mebni olmayan ve mahza ıskât-ı hasm garazıyla edilen muâraza ve müdâfaadır ki bu niyetle teşkil-i münâzarada bulunacak olan mücadileynden her biri, müddeây-ı hasmın sıhhat ve fesâdına atf-ı nazar ihtimâm etmeksizin hemen kendi mekâl ve müddeâsının tervîcine ve müddeây-ı hasmın tezyîfine hasr-ı merâm eder.¹⁶

h.1307, s. 10; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 98-108; Abdullatif Âdil, *Belâğatu'l-İknâ fi'l-Munâzara*, Daru'l-Emane, Ribat 2013, s. 167.

¹⁴ el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 35; Muhammed b. Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletü'l-Velediyye fi-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara ve maahu Şerhu Abdi'l-Vehhab li-Seyyid Abdilvehhab b. Hüseyin b. Velîyyiddin el-Amidî*, Haşemi Yayınevi, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2012, s. 14-15.

¹⁵ Çelebi, *Kitâbu Hüseyniyye mine'l-Âdâb*, no:478, vr. 2.

¹⁶ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 10-11.

Söz konusu bu tanımlarda ızhâr-ı savâb yani hakikatin ortaya çıkarılması, münâzarayı diğer tartışma türlerinden, örneğin cedelden ayıran çok temel kurucu bir vasıftır. Nitekim Seyyid Şerif (ö. 1413) münâzara ve cedel arasındaki farkı şöyle ortaya koyar: “Münâzara iki şey arasındaki nispette iki hasmın hakikati ortaya çıkarmaya yönelmeleridir,¹⁷ mücadele ise hakikati ızhâr etmek amacıyla değil de hasmı susturmak amacıyla yapılan tartışma ve çekişmedir.”¹⁸ Toparlayacak olursak, bir tartışmaya teknik anlamda münâzara diyebilmek için ızhâr-ı hakikate ilaveten şu şartları taşıması gerekir: 1. İddia sahibi ve itiraz eden rolünde iki kişinin bulunması 2. Ortada bir iddianın bulunması 3. Hakikatin ortaya çıkmasına bağlı olarak iki taraftan birinin haklı çıkması ve diğerinin yenilgiyle (ifhâm ve ilzâm) sonuçlanması 4. Münâzara esnasında her iki tarafın da uyması gereken bir takım vazifelerin ve âdâbın bulunması.¹⁹

Bütün bu izahları kapsayacak düzeyde bir tarif olarak, Mehmed Cemaleddin’in yaptığı münâzara ya da âdâbu’l-bahs tarifine yer vermemiz gerekir: “Kendisinde illetlendirenin ve soru soranın vazifelerinin izah edildiği, mevzusu vazifeler ve faydası hakikatin ortaya çıkmasından önce tartışmalarda hatadan korunmak olan bir ilimdir ki, bu ilmin tarifinde nazârî ilim de denmiştir. Zira insan bu ilimden hatadan korunmak için münâzaranın keyfiyetini ve şartlarını öğrenir.”²⁰ Mehmed Cemaleddin’in bu ilim için “nazârî ilim” ifadesinin de kullanıldığına dikkat çekmesi önemlidir. Zira bir bilimin nazârî

¹⁷ Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 13-14; benzer tarif için bkz. Taşköprizâde, *Risâlei Taşköprizâde*, İstanbul-1313, s. 4; bkz. İmam Şemsuddin Muhammed Hanefî et-Tebrizî, *Şerhu’r-Risâleti’l-Adudiyye li-İmam Şemsuddin Muhammed Hanefî et-Tebrizî*, thk. Seyyid Yusuf Ahmed, Beyrut-1971, s. 25; Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi Molla Hanefî alâ Âdâbi’l Adûd*, Ayasofya, vr. 127.

¹⁸ Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 17-18; Taşköprizâde, *Risâlei Taşköprizâde*, s. 5.

¹⁹ Abdullatif Âdil, *Belâğatu’l-İknâ fi’l-Munâzara*, s. 171.

²⁰ el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu’l-Manzûmeti’z-Zâhire*, s. 34; benzer bir tanım için ayrıca bkz. İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 22-25.

oluşu onu tümel bilimlere daha çok yaklaştırır. Münâzara herhangi bir konuda nasıl bilimsel bir tartışma yürütüleceğinin bilimsel tekniğini kazandırmaktadır bize. Nitekim Cemal-leddin devamında şöyle diyor: “Kimde bu bilimden bir paye yoksa neredeyse hiçbir ilim sahasında özellikle de âlî ilimler olan akâid ilmi, din ilimleri ve fıkıh usûlü ilmi ve sâir naklî ve aklî ilimler sahasında bilimsel araştırma ve tartışmalar yapma ve itirazlar getirme imkânı kalmaz.”²¹ Dolayısıyla münâzara, bilim geleneğimizde sadece dîni ilimler için değil naklî ve aklî ilimler dâhil bütün ilimler için bilimsel tartışma tekniklerini ve metodunu ortaya koyan tümel bir bilim olarak durmaktadır. Örneğin, *hilâf ilmi* de bir tartışma ilmidir ancak bu ilim fikhî meselelerde yürütülen tartışma âdâbı için yazılmıştır ve daha tikeldir, oysa münâzara ilmi ya da âdâbu'l-bahs, hilâf ilminden daha geniş ve bütün bilimler için geçerli olabilecek tartışma tekniklerine yer vermektedir.²² Belirtmeliyiz ki, münâzara ilmi bütün bu teknikleri geliştirirken mantık biliminin imkânlarını da sonuna kadar kullanır. Nitekim Gelenbevi de “bir fikrin arz edilmesi ve reddedilmesinin ölçülerini” ortaya koyan “münâzara ilminin bu ölçüleri geliştirirken mantık ilminden yararlandığını” açık bir dille ifade etmektedir.²³

Bütün araştırmalarda olduğu gibi münâzara da lafızla icra edilir. Ancak Ardahânî'nin sarîh açıklamasından istifadeyle söylersek, bahs ve münâzara lafızla icra edilmekle birlikte her lafız buna uygun değildir. Münâzara ve bahs, ancak ihbârî ve tam olan bileşik lafızla mümkündür. Basit ve bileşik olmasına rağmen eksik lafız veya tam ve bileşik olmasına rağmen inşâî olan lafızla münâzaranın icra edilmesi mümkün değildir. Tam ve bileşik olan ihbârî lafız ise tasdik, tarif, taksîm ve nakil olarak dörde ayrılmaktadır. Ardahânî'nin ifadesiyle;

Mürekkeb-i tâmm-ı ihbârî bir şeyin bir şeye sübutuyla veyahut bir şeyin bir şeyden nefi ve selbi ile hükmü mutazammın olur

²¹ el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 34.

²² Bkz. İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 12.

²³ İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s.11.

ise tasdik ve mahza bir şeyin tasavvurundan diğer şeyin tasavvurunu müstelzim olan mefhumdan ibaret bulunur ise tarif ve bir şeyin tahlil ve tecziyesini mübeyyin ise taksim ve bir kavlin âherden hikâyesine münhasır ise nakil tesmiye olunur. Binâena-leyh bu gibi kelam-ı mürekkebi-tâmmı tekellüm eden kimse ya müddeî yahut nâkil veya muarrif veya mukassimdir. Bu surette iddia ve tarif ve taksim veya sıhhat-i menkûlü iltizâm hususlarından birinde itirazı deruhte eyleyen kimseye sâil ve müdâfaada bulunacak kimseye de davasını ta'lil ve berây-ı ispât-ı sevk-i delil eyleyeceği münasebetle muallil namı verilerek beyinlerinde cereyan eden mübâhasa ve müdâfaaya münâzara denilir.²⁴

Bu bağlamda dört tam ihbârî bileşik lafızdan her birinde gerek itiraz eden soru soran gerekse iddia sahibi illetlendirene ilişkin vazifeler bulunmaktadır.²⁵

1. Tasdikte (Önerme ve Kıyasta) Tartışma Taraflarının Vazifeleri

Yargı bildiren söz ya bir önermedir ya da en az iki önermeden oluşan delildir. Dolayısıyla tartışmada her iki tarafın yargı bildiren sözde vazifeleri önerme ve delile ilişkin olarak şekillenmektedir.

1.1. İtiraz Eden Kişinin Vazifeleri

İtiraz eden kişinin vazifeleri üç teknik itirâz türünden oluşmaktadır. Çelebi bunları *munâkaza*, *icmâlî nakz* ve *takdîrî muârâza* olarak sıralamaktadır. Munâkaza itiraz eden kişinin, iddia sahibinin iddiasını senedli²⁶ veya senedsiz olarak men²⁷

²⁴ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 13; ayrıca bkz. Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 26; ayrıca bkz. Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletü'l-Velediyye*, s. 18.

²⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 13.

²⁶ "Sened: Lügatte duvar ve benzeri şeyin kendisine istinâd ettiği şey demektir. İstilahta ise meni takviye etmek için zikredilen şeydir." (Seyyid Şerif), bkz. Mevlânâ Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 44.

²⁷ "Men: Muayyen bir öncül üzerine senedli ya da senedsiz delil talep etmektir." Bkz. Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 6-7, Men: "Muayyen bir öncül üzerine delil talep etmektir. Buna men dendiği gibi munâkaza ve tafsîlî nakz da denmektedir." Bkz. Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 40. "Men ya senedsiz ya da senedle birlikte olur."

etmesidir.²⁸ Munâkazada itiraz eden kişinin menetmesi, iddia sahibinin ileri sürdüğü delilin müdellel olmayan öncüllerine yöneliktir.²⁹ Bununla birlikte şayet öncül “varlık apaçık şeydir” gibi tümevarımla elde edilen bir öncül ise veya “bütün parçadan büyüktür” gibi apaçık öncül ise bu türden öncüllere itiraz eden kişinin, itirazına müşâhid türünden bir senede yer vermesi gerekir. Müşâhidsiz getirilen itiraz ise “senden bunun açıklamasını istiyorum” gibi bir ifadeyle ileri sürülen menendir.³⁰ Tümevarımla elde edilen ve müdellel olmayan öncül için itiraz eden kişinin bir müşâhid getirmesi üzerinde tartışmaya mahâl bir husus olmamakla birlikte Çelebî'nin, apaçık öncüller için de müşâhid getirilmesi gerektiği yönündeki yorumu kapalıdır. Biz bunun izahını Ardahânî'de görmekteyiz. Ardahânî apaçık öncülleri “bedîhiyyât-ı celiyye” ve “bedîhiyyât-ı hafîyye” şeklinde iki kısma ayırmakta, birinci kısım apaçık öncüllere itiraz edildiği takdirde bunun münâzara değil yani bilimsel bir tartışma değil büyüklenme (mukâbere) olacağını, ikinci kısım apaçık öncüllere ise doğruluklarının ispatını talep etmeye yönelik itiraz getirilebileceğini ifade etmektedir. Ardahânî şöyle demektedir: “Bir şeyin var olduğunu veya olmadığını, bir şeyin gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini iddia eden kimsenin iddiası şayet apaçık (bedîhiyyât-ı celiyye) bir şey ise bunu men etmek veya inkar etmek büyüklenme diye

---

Bkz. Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletü'l-Velediyye*, s. 63; ayrıca bkz. Aduddîn el-Îcî, *er-Risâletü'l-Adudiyye fi-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara li-Adudiddin el-Îcî*, thk.Seyyid Yusuf Ahmed, c.1., Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1971, s. 21. Burada tarifî yapılan men özel anlamı itibariyle menendir. Yoksa en geniş anlamıyla menin, hem munâkazayı hem icmâlî nakzı hem de muârazayı kapsayan bir tümel kavram olduğunu daima göz önünde bulundurmak gerekir. Bkz. bkz.İmam Şemsuddin Muhammed Hanefî et-Tebrizî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye*, s. 31.

²⁸ Çelebi, *Kitâb-u Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 3; bu vazifeler için ayrıca bkz. Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 5-6; el-Hâc Mehmed Cemaleddin *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 41, 43; Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşdiyye*, s. 60-63; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletü'l-Velediyye*, s. 60; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 52.

²⁹ Ardahânî, *Mi'yâr*, 25.

³⁰ Çelebi, *Kitâb-u Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 3; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 44-45; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 61.

adlandırılır. Şayet apaçık olmazsa veya apaçık olduğuna eşlik eden bir delil bulunmaz veya bulunur fakat eşlik eden delil apaçık ve müsellemler olmazsa soru soran, bedâheti ve sıhhati müsellemler olmayan bu gibi bir iddiaya itiraz etme ve soru sorma hakkına sahiptir.”³¹ Ardahânî öncüllerden ilksel öncüller (evveliyât), gözlemsel öncüller (müşâhedât), kıyası fıtrî olan öncüller ve vehimsel öncüllerin (vehmiyyât), apaçık bedihi öncüller (bedihiyyât-ı celiyye) olduğunu ve bunlara delil ve burhan getirilemeyeceğini, kalan öncüllerin ise gizli bedihi öncüller (bedihiyyât-ı hafî) olduğunu, ancak bu türden bedihî öncüllere ispât ve delil getirilebileceğini ifade etmektedir.³²

Ardahânî'nin *Miyâru'l-Munâzara* adlı eserinden hareketle itiraz eden kişinin vazifelerini örnekler üzerinden açıklamamız yerinde olacaktır. Ardahânî, öncelikle itiraz eden kişinin vazifelerinden birincisi olan munâkazanın dört nevinden söz etmektedir. Birincisi, soru soran itiraz eden kişinin, iddia sahibi ve iddiasını illetlendiren (müddeî ve muallil) kişinin kullandığı delilin öncülerinden müdellel olmayan bir öncülü, bir sened ve şahit getirmeksizin men ve reddetmesi şeklindeki senedsiz ve şahitsiz mendir (men-i mücerred). Örneğin, iddia sahibi ve iddiasını illetlendiren “süs için tahsis edilmiş olan altın, gümüş ve benzer cevherlerde zekât vâciptir, zira bu eşyalar ‘mallarınızın zekâtını verin’ hadisi-i şerifinin kapsamına dâhildir. Bu nassın kapsamında bulunan bütün şeylerde zekâtın vâcip oluşu şâri'in kastıdır” dediğinde soru soran itiraz eden ve meneden taraf da “bu delilin küçük öncülünü teslim etmeyiz” diye herhangi bir sened ve şahit getirmeksizin itiraz ettiğinde “zira bu eşyalar ‘mallarınızın zekâtını verin’

³¹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 14.

³² Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 20; öncüllere ilişkin etraflı bilgi için bkz. İbn Sina, *İşaretler ve Tenbihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 50-56; İbn Sina, *el-Hidâye li-İbn Sina*, nşr. Muhammed Abduh, Mektebetu'l-Kâhireti'l-Hâdise, 2. bs, Kahire 1974, s. 116, 119-120; İbn Sina, *en-Necât*, nşr. Muhyiddin Sabri, Matbaatu's-Saâde, 2. bs, Kahire 1938, s. 61, 64, 66; İbn Sina, *Kitâbu's-Şifâ, II. Analitikler (Burhan)*, çev. Ömer Türker, Litera yayıncılık, İstanbul 2006, s. 13-17.

hadis-i şerifinin kapsamındadır” şeklindeki küçük öncülü men ve reddetmiş olur.³³

Munâkazanın ikinci türü soru soran ve itiraz eden tarafın, iddia sahibi ve iddiasını illetlendiren kişinin kullandığı delilin öncüllerinden belirli bir öncülü, bir şâhit ve sened getirerek men ve reddetmesi şeklindeki senedli mendir (men’ maa’s-sened). Örneğin, iddia sahibi ve illetlerinden taraf “doğası gereği döngüsel (devri) hareket eden bir cismin çizgisel/düz (müstakim) hareket etmesi imkânsızdır, aksi takdirde tek bir doğaya sahip cisim (tabîyyet-i vâhide) biri diğerine muhâlif olan iki etkiyi gerektirir, bu gerektirme bâtil olduğundan doğası gereği döngüsel hareket eden bir cismin, çizgisel/düz hareket etmesi imkânsızdır” şeklinde bir istisnâî kıyasla iddiasını delillendirdiğinde soru soran ve meneden taraf da “tek bir doğanın biri diğerine muhâlif olan iki etkiyi gerektirmesinin bâtil olduğunu teslim etmeyiz, çünkü döngüsel hareket etmek gibi tek bir doğası olan cismin doğal mekânında bulunması şartıyla döngüsel hareketini, doğal mekânın dışında bulunmak şartıyla da çizgisel/düz hareketini gerektirmesi bakımından cismin tek bir doğası olan döngüsel meylin, cismin mekânında bulunması ve mekânın dışında bulunması gibi iki muhtelif şartlar vasıtasıyla döngüsel hareketle düz hareket gibi biri diğerine muhâlif olan iki etkiyi gerektirmesi neden câiz olmasın?” diye itiraz ederse delilin öncüllerinden “tek bir doğaya ait cismin biri diğerine muhalif olan iki etkiyi gerektirmesinin bâtil olduğu” yönündeki öncülün ardbileşenini (tâlî) senedle men ve reddetmiş olur. Zira “çünkü döngüsel hareket etmek gibi tek bir doğası olan cismin doğal mekânında bulunması şartıyla döngüsel hareketini, doğal mekânın dışında bulunmak şartıyla da çizgisel/düz hareketini gerektirmesi bakımından cismin tek bir doğası olan döngüsel meylin, cismin mekânında bulunması ve mekânın dışında bulunması gibi iki muhtelif şartlar vasıtasıyla döngüsel hareketle düz hareket gibi biri diğerine muhâlif olan iki etkiyi gerektir-

³³ Ardahâni, *Mi’yâr*, s. 25-26.

mesi neden câiz olmasın?" ifadesi itiraz eden tarafın meninin senedini beyan etmektedir.³⁴

Munâkazanın üçüncü türü, esasen birbirine mugâyir fakat ilk bakışta biri diğerine benzer olan iki şeyin, iddia sahibi ve illetlendiren kişinin nazarında birbirinden ayırt edilmemiş olmasından dolayı birinin, diğerinin yerinde kullanılması ve ileri sürülmesiyle bir hata üzerine bina edilen bir delilin öncülünü soru soranın men ve reddetmesi,³⁵ âdâb yazarı Mehmed Cemaleddin'in daha öz tarifiyle "soru soranın, illetlendirenin kullandığı delilin öncüllerindeki hatanın kaynağını tayin etmesi"³⁶ şeklindeki *hall*'dir. Örneğin, iddia sahibi taraf olarak bir felsefeci "âlem kadîmdir, zira kadîm olan varlığı zorunlu Allah'a dayanır, kadîme dayanan her şey kadîmdir, öyleyse âlem kadîmdir" iddiasını ileri sürdüğünde itiraz eden ve soru soran rolündeki taraf da "kadîme dayanan her şeyin kadîm olmasını teslim etmeyiz, kadîme dayanmak zorunlu bir şekilde olsaydı kadîme dayanan eşyânın kadîm olması lazım gelirdi, hâlbuki söz konusu dayanma zorunlu değil ihtiyârîdir" diye itiraz ettiğinde iddia sahibinin delilinin büyük öncülü olan "kadîme dayanan her şey kadîmdir" sözündeki hatanın kaynağını beyan ederek yani "senin nazarında ihtiyârî ile zorunlu dayanma mefhumları birbirine karıştırılmış olduğundan ve bu iki tür dayanma arasını fark ve temyiz edememekten dolayı delilinin büyük öncülünü bu şekilde anlayarak ve vehmederek, kadîme dayanan her şey kadîm olduğu için âlem de kadîmdir, iddiasında bulundun, oysa bu şekilde anlaman hakikatten uzak olup ihtiyârî dayanma ile zorunlu dayanma arasındaki fark açıktır" diyerek söz konusu büyük öncülü menetmiş olur ve bu men *hall* diye isimlendirilir.³⁷

³⁴ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 27-28.

³⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 28.

³⁶ el-Hac Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 50; Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 6; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 64.

³⁷ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 30-31.

Munâkazanın dördüncü türü iddia sahibinin kullandığı delilin, ileri sürdüğü iddiasını gerektirdiğini kabul etmemek ve men etmek şeklinde tanımlanan *men-i takribtir*. Ardahânî, delilin öncülüne değil de delilin bizzât kendisine yönelik olmasına rağmen delilin iddiayı gerektirmediğini ileri sürmenin, delilin öncülünün sahih olmadığını ileri sürme anlamına geleceğinden ötürü *men-i takribin*, *munâkaza* türlerine dahil edildiğini ilave bir bilgi olarak zikretmektedir.³⁸ Tam takrip-te³⁹ delil ya aynı iddiayı veya iddiaya denk veya iddiadan daha özel bir şeyi sonuç olarak ortaya koyar.⁴⁰ Örneğin, iddia sahibi ve illetlendiren kişi “şu şey insandır, zira şu şey düşündürdür ve her düşünen insandır” delilini ileri sürdüğü takdirde bu delil, iddianın bizzât kendisini sonuç olarak ortaya koyduğundan *takrib* tam olur. Yine “şu şey insandır, zira şu şey şaşırandır ve her şaşıran gülme özelliğine sahiptir” dediğinde bu delil, iddiaya denk olan “şu şey gülme özelliğine sahiptir” sonucunu ortaya koyduğundan ve bir şeyin gülme özelliğine sahip olması insan olmasını gerektirdiğinden *takrib* yine tam olur. Aynı şekilde “şu şey insandır, zira şu şey siyah derili düşündürdür, her siyah derili düşünen zencidir” dediğinde bu delil asıl iddia olan “şu şey insandır” sözünden daha özel olan “şu şey zencidir” sonucunu ortaya koyduğundan dolayı delil yine tam *takrib* olur. Zira zenci, insan türünden bir sınıfa özgü olduğu için zenci olan şey aynen insandır.⁴¹ *Men-i takrip*te ise itiraz tam olmayan *takribe* yöneliktir. Örneğin, iddia sahibi “şu şey insandır, zira şu şey soluklanmaktadır, her soluklanan canlıdır” delilini ileri sürdüğünde bu delil, iddia olan “şu şey insandır” önermesinden daha genel “şu şey canlıdır” önermesini sonuç olarak ortaya koyduğundan, hâlbuki canlının insandan daha genel olmasından dolayı bir şeyin canlı olması insan olmasını gerektirmediğinden *takrib* tam

³⁸ Ardahânî, *Mi'yârı*, s. 31.

³⁹ *Takrib*: Matlubu gerektirecek şekilde delilin sevk edilmesidir. (Seyyid Şerif), bkz. Mevlânâ Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşdiyye*, 1941, s. 35; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 35.

⁴⁰ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 31.

⁴¹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 31-32.

olmaz ve iddia sabit ve teslim edilmiş olmaz. Yine iddia sahibi “bazı canlılar bilfiil yazandır” iddiasında bulunup bunun için “zira bazı canlılar bilfiil şaşırandır ve her şaşıran bilfiil gülerdir” delilini ileri sürdüğünde bu delilin sonuç olarak ortaya koyacağı “bazı canlılar bilfiil gülerdir” önermesi, iddia olan “bazı canlılar bilfiil yazandır” önermesinden bir yönden genel olduğundan takrib yine tam olmaz.⁴²

İtiraz eden ve soru soran tarafın vazifelerinden ikincisi *nakz*'dir. *Nakz*, iddia sahibi ve illetlendiren kişinin kullandığı delilin öncüllerini değil de bizzat kendisini *şâhid-i tahallüf* ve *şâhid-i istilzâm-ı fesâd* teknikleriyle men ve reddetmektir. Delilin bizzat kendisini şahit getirmeden men etmeye çalışmak hak ve doğru olanın ortaya çıkarılması amacına matuf olmayıp sadece büyükmekten (mükâbere) öte bir şey değildir.⁴³ *Nakz*, tarifinden de anlaşılacağı üzere delilin bizzat kendisine yöneliktir. Bununla birlikte *nakz*, delilin bâtil olduğunu iddia ederek bir yönüyle üstü örtük bir şekilde delilin öncüllerinin de bâtil olduğunu iddia ettiği için aynı zamanda *nakz-ı icmâlî* adını alır. Fakat *nakz*, *nakz-ı tafsilî* olursa bununla itiraz edenin vazifelerinden birincisi olan munâkaza kast edilir.⁴⁴ Ardahânî *nakz-ı icmâlînin*, *nakz-ı icmâlî bişâhidi't-tehallüf* ve *nakz-ı icmâlî bi-husûsi'l-fesâd* olmak üzere iki türü olduğunu belirtir. Zira itiraz eden kişi, iddia sahibinin delilinin bizzat kendisini, söz konusu delilin iddia sahibinin iddiasına muğâyir ve farklı bir içerikte de geçerli olduğunu veya söz konusu delilin totoloji (devr), sonsuza gitme (teselsül) ve iki zıddı bir arada toplama gibi imkânsız sonuçları gerektirdiğini delil göstererek *nakz* ve iptal eder. Çünkü iddia delilin gereğidir (lâzım) ve gereğın

⁴² Ardahânî, *Mi'yâr*, s.32-33.

⁴³ Ardahânî, *Mi'yâr*,s.38; ayrıca bkz. Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 7-8; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 61, 62; Mevlana Şeyh Abdurreşid El-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 45-48; *nakz* için ayrıca bkz. Mevlana Şeyh Abdurreşid El-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 63; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 86; Ali Ferdî b.Mustafa el-Kayserî, *el-Hâşiyetu'l-Ferdiyye*, Süleymaniye-Tekelioğlu, no: 466, vr. 70.

⁴⁴ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 39.

batıl oluşu onun gerektireni (melzûm) olan delili de bâtil kılaçağından ötürü sahih ve düz (müstakim) delilde iddia farklılaşmayacağı (tehallûf) gibi imkânsız olan bir şeyi gerektiren herhangi bir şeyin de varlığı imkânsız olacağı hasebiyle imkânsız gerektiren hiçbir delil sahih olamaz. Ardahânî, bu her iki şekil için de nakz-ı icmâlî dense de birincisinin *nakz-ı icmâlî bi-şâhidi't-tehallûf* ikincisinin *nakz-ı icmâlî bi-husûsi'l-fesâd* diye adlandırıldığını söyler.⁴⁵ Her ikisine de işaret etmek amacıyla *nakz-ı icmâlî tahkîkî* adı kullanılır başka bir ifadeyle *nakz-ı icmâl-i tahkîkî* adı kullanıldığında bununla nakzın söz konusu iki kısmı da kast edilir.⁴⁶

Nakz-ı icmâlînin birinci kısmına örnek olarak Ardahânî şunu göstermektedir: Bir felsefeci “âlem kadimdir” iddiasını ileri sürüp bunu ispat için “zira âlem kadîm olan Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûd'un eseridir, eser-i kadîm olan her şey kadîmdir, öyleyse âlem kadîmdir” şeklinde bir delil ileri sürdüğünde itiraz eden kişi de bu delilin geçersiz olduğunu söyleyerek şöyle der: “Senin âlemin ezeli olduğunu ispat etmek için getirdiğin delil aynıyla farklı ve başka bir içerik olan günlük olaylar için de kullanılabilir. Zira deriz ki ‘günlük olaylar kadîmdir, çünkü günlük olaylar kadîm olan Cenâb-ı Bârî'nin eseridir. Eser-i kadîm olan her şey kadîmdir, öyleyse günlük olaylar da kadîmdir oysaki günlük olayların sürekli yenilediği ve sonradan oluşup ortaya çıktıkları zorunlu olarak bilinmektedir. Bu bakımdan iddianda âlemin ezeliği hükmü günlük olaylar içeriğinde delilinden farklı olmasına ve teslim edilemeyeceğine binâen farklı bir içerikte de yürüyen her delil bütünüyle fâsid ve bâtildir, öyleyse senin bu delilin bütünüyle fâsid ve bâtildir.” Burada itiraz eden ve soru soran taraf iddia sahibinin delilini, farklı bir içerik olan günlük olayların ezeliği için de aynıyla kullandı icra etmekle birlikte günlük olay-

⁴⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 41; ayrıca bkz. Taşkoprîzâde, *Risâle-i Taşkoprîzâde*, s. 7; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 64.

⁴⁶ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 52; bzk. Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 11, Çelebi burada istilzam delilinin nakzdan mı yoksa munâkazadan mı olduğuna ilişkin kısa bir tartışmaya yer vermektedir.

ların sonradan oluştuğunun apaçık olması hasebiyle ezeliğin ispatının, söz konusu delilden farklılaştığını (mütehâllif) ve lazım gelmediğini açıklayarak iddia sahibi ve illetlendiren tarafın âlemin ezeliğine ilişkin getirdiği delili *nakz-ı icmâlî bi-şâhidi't-tehallûf* ile nakz ve iptal etmiş olur.⁴⁷

Nakzın ikinci kısmının örneği şudur: Bir felsefeci Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûd'un bizzat mücib olduğunu iddia ederek bu iddiası üzerine "zira âlemin mükemmel bir düzende yaratılmış ve icad edilmiş olması ezeli olan Allah'ın zâtının rubûbiyetinin gereklerindedir. Bir şeyin zatının gereklerinden kopması ve bağımsız olması imkânsız olduğundan Allah'ın âlemi icad etmesinin de âlemden kopması ve bağımsız olması imkânsızdır" diye delil ileri sürdüğü takdirde eş'arî ekolüne mensup bir itiraz eden kişi de "bu delil imkânsız olanı gerektirmesi cihetiyle bütünüyle fâsid ve bâtıldır zira bu delil sahih kabul edilmiş olsa ya hâdisin tümüyle olumsuzlanması veya bir eser sahibine/etki edene dayanmaması veya hâdislerin sonsuza dek uzanması gibi imkânsız sonuçların varlığını gerektirdiğinden ve söz konusu bu imkânsız gerekler de batıl olduğundan, bunları gerektiren (melzûm) delilin bâtil ve fâsid olması gerekir" derse iddia sahibinin delilini, *nakz-ı icmâlî bi-şâhid-i husûsi'l-fesad* ile nakz ve iptal etmiş olur.⁴⁸

Nakzın bir başka türü olarak *nakz-ı meksûr*'un örneği de şudur: Bir şafiî ekolüne mensup illetlendiren kişi "göz önünden uzak ortada bulunmayan satıma konu bir malın (mebî) müşteri indinde özellikleri bilinmediğinden dolayı satımı caiz değildir" iddiasında bulunduğu haneî ekolüne mensup itiraz eden birisi de "bu delilin, şekil ve siması görülmeyen bir kadınla evlenme gibi bir içerikte de geçerlidir, dolayısıyla şekli ve siması bilinmeyen bir kadınla evlenmenin de caiz olmadığını gerektirir" diye delili nakz ve iptal etmeye kalkı-

⁴⁷ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 42-43; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletü'l-Velediyye*, s. 92.

⁴⁸ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 45-46; ayrıca bkz. Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletü'l-Velediyye*, s. 94.

şırsa, illetlendirenin iddiası özellikleri bilinmeyen ve satıma konu bir malın satımının caiz olmadığı yönünde olduğu halde itiraz eden kişi, iddia sahibinin delilini başka ve farklı bir içerikte icra ederken delilde yer alan “özelliklerin bilinmemesini” zikredip “satıma konu olma özelliğini” zikretmeyip terk ederek özellikleri bilinmeyen bir kadınla evlenmenin câiz olmadığı sonucuna ulaştığı için ileri sürülen nakz, *nakz-ı meksûr* olur. Nakzın bu formunda çürütme ve kanıtlama (nefy ve ispat) söz konusu farklı içerik olan özelliği bilinmeyen kadınla evlilik mevzuunda geçerli olmaz, çünkü satıma konu olan şey başka nikâhlanan kadın başka şeydir.⁴⁹

İtiraz edenin üçüncü vazifesi muârazadır. Muâraza, Çelebi'nin tarifıyla iddia edilenin, çelişğini ispat vasıtasıyla iptal edilmesidir.⁵⁰ Seyyid Şerif'in ifadesiyle “hasmın üzerine delil ikame ettiği şeyin hilâfı üzerine delili ikame etmektir.”⁵¹ Ardahânî'nin tespitinden hareketle söylersek, muâraza ile ilgili olarak bilinmesi gereken önemli noktalardan biri şudur: Nasıl ki delilin bizzat kendisine yönelik olan icmâlî nakzda şahit getirmeksizin men-i mecâz câiz değilse muâraza-i tahkikiye suretinde aynı şekilde müdellel iddianın, delilsiz men ve iptali caiz değildir. Zira delili sabit ve malum olan bir iddianın, bir muâraz delile dayanmayan mücerred yani delilsiz bir iddia ile red ve inkârı, münâzara kurallarına aykırı olup sadece büyükmektir (mükâbere).⁵²

Çelebi'nin, muârazanın tarifinde yer verdiği “çelişğin ispâtı” ifadesindeki çelişik olanın ne olduğunu açıklayıcı olması bakımından Ardahânî'nin etraflı yorumuna burada değinmemiz gerekir. Muârazada “iddianın çelişği” iddianın doğrudan çelişğini ifade eden bir kavram olduğu gibi iddia-

⁴⁹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 50-51; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletü'l-Velediyye*, s. 96-97; meksur nakz için ayrıca bkz. Taşkoprîzâde, *Risâle-i Taşkoprîzâde*, s. 7.

⁵⁰ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 12.

⁵¹ Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 48; benzer tanım için bkz. İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 70.

⁵² Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 66-67.

nın çelişğine denk ve iddianın çelişğinden mutlak anlamda daha özel şeyleri de kapsamına alan bir kavramdır. Dolayısıyla bunlardan herhangi birinin ispat edilmesiyle iddia sahibi illetlendiren kişinin iddiasına muâraza yapılabilir. Zira bir şeyin çelişğinin ispat edilmesiyle onun bizzat kendisi batıl olacağı gibi o şeyin çelişğine denk ve çelişğinden mutlak olarak özel olan bir şeyin ispatı da aynı şekilde söz konusu o şeyin bizzat kendisini iptal eder.⁵³ Örneğin, bir iddia sahibi ve iddiasını illetlendiren kişi “şu şey insan değildir, zira taştır” dediği ve bir itiraz eden kişi de ona hitaben “senin bu delilin her ne kadar iddiana delâlet eder ise de bende iddianı nefyeden bir delil bulunmaktadır” deyip “şu şey insandır zira düşündür” diye muârazada bulunduğu takdirde iddia sahibinin iddiasının çelişğinin bizzat kendisi olan insanlığı/insan olmayı, o şeyin düşünen olduğunu delil getirerek ispât etmiş olur. Şayet itiraz eden kişi “şu gülerdir, zira şaşırandır” derse iddia sahibinin iddiasının çelişğinin bizzat kendisini değil fakat ona denk olan gülmeyi, o şeyin şaşıran olduğunu delil göstererek ispat etmiş olur. Eğer itiraz eden kişi “şu şey zencidir zira Habeşistanlıdır” derse iddia sahibinin iddiasının çelişğinden mutlak olarak özel olan zenciliği, o şeyin Habeşistanlı olduğunu delil göstererek ispat etmiş olur.⁵⁴

Çelebi muârazayı üçe ayırmaktadır. Bunları *muâraza bi'l-kalb*, *muâraza bi'l-misl* ve *muâraza bi'l-gayr* şeklinde isimlendirmektedir. Münâzarada her iki tarafın da delilleri şayet hem kıyasın formu hem de maddesi/içeriği bakımından aynı iseler bu muâraza, *muâraza bi'l-kalb*; sadece kıyasın formu bakımından aynı iseler *muâraza bi'l-misl*; maddesi bakımından ister aynı ister farklı olsunlar, kıyasın formu bakımından farklı iseler *muâraza bi'l-gayr* adını alır. *Muâraza bi'l-kalb*'de delillerin maddeleri bakımından da aynı olmalarının, Çelebi, her iki delillin de orta terimlerinin bir olması durumunda söz konusu

⁵³ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 71.

⁵⁴ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 71-72.

olduğunu belirtmekle birlikte bazılarının, bu ortaklığı orta terimde değil de büyük terimde gördüklerini de not etmeden geçmez.⁵⁵ Ardahânî'nin *Miyâr*'ından hareketle, Çelebi'nin muârazaya ilişkin bu yorumlarını daha da açımlayacak olursak, muâraza ya iddia sahibinin delilinin doğrudan iddiasına ya da iddiasının öncülüne yöneliktir. Bunlardan her biri de sözü edilen muâraza türlerine yani *muâraza bi'l-kalb*, *muâraza bi'l-misl* ve *muâraza bi'l-gayr* türlerine ayrılır. Dolayısıyla muâraza altı türden oluşmaktadır. Bu altı türden her biri de ya iktirânî kıyas formunda ya da istisnâî kıyas⁵⁶ formunda olabilir. *Muâraza bi'l-kalb*'de delillerin maddesinin bir olması hususunda Ardahânî önemli bir detaya dikkat çekmektedir: Madde/içerik bakımından kıyasların bir olması orta terimlerin hem lafız hem de mana bakımından bir olması anlamına gelir. Fakat Ardahânî bunun mantıkçılara göre böyle olduğunu, usulcülerde ise orta terimlerin sadece lafız bakımından bir oldukları anlamına geldiğini belirtir. Usulcülerde *muâraza bi'l-kalb*'te orta terimler her ne kadar lafız bakımından bir olsa da bu lafızların delâletleri münâzaradaki taraflar açısından farklıdır.⁵⁷

Yukarıda sözü edilen üç muâraza türünü örnekler üzerinden anlaşılır kılabiliriz. Örneğin, bir iddia sahibi mutezile ekolüne mensup kişi "Allah'ı görmek câiz değildir" iddiasını illetlendirmek için "zira Allah'ı görmek bir emr ve manadır ki,

⁵⁵ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 8.

⁵⁶ İktirânî ve istisnâî kıyas formları ve kıyas şekilleri için etraflı bilgi için bkz. Aristoteles, *Kitâbu'l-Burhan, en-Nassu'l-Kâmil Li-Mantik-i Aristo*, içinde nşr. Ferid Cebr, Dâru'l-Fikri'l-Lübnâni, Beyrut 1999, s. 480-481; İbn Sina, *İşâretler ve Tenbihler*, s. 58-66; *en-Necât*, s. 32-40; *el-Hidâye*, s. 91-104; *Uyânü'l-Hikme*, s. 49-50; Fârâbi, *Kitâbu'l-Burhan*, çev.Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik yayınları, İstanbul 2008, s. 13-18; İbn Rüşd, *Telhisu'l-Burhân, Şerhu'l-Burhan li-Aristo*, içinde nşr. Abdurrahman Bedevi, Kuveyt 1984, s. 82; *Tefsiru'l-Burhan*, s. 373-76.

⁵⁷ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 76-77; muârazanın kısımları için ayrıca bkz. el-Hac Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 71-74; Mevlana Şeyh Abdurresid El-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 48-51, 63; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Süfî (Saçaklızâde), *er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 86-90; Taşköprüzâde, *Risâle-i Taşköprüzâde*, s. 8-9. Taşköprüzâde, iddiaya yönelik muâraza için diğer âdâb yazarlarının kullandığı terminolojiden farklı olarak *muâraza fi'l-hüküm* terimini kullanmaktadır.

Allah Teâlâ bu emri ‘gözler onu idrak edemez’(6/103) âyet-i kerimesiyle övgü bağlamında zâtından nefyetmiştir, durumu böyle olan her emr caiz değildir, öyleyse Allah’ı görmek caiz değildir” der ve eşarî ekolüne mensup bir muârız da “Allah’ı görmek câizdir, zira Allah’ı görmek bir emr ve manadır ki Allah Teâlâ bu emri ‘gözler onu idrak edemez’ âyet-i kerimesi ile övgü bağlamında zâtından nefyetmiştir, durumu böyle olan her emr câizdir, öyleyse Allah’ı görmek câizdir” diye kendi iddiasını ispat etmek için mutezile ekolüne mensup kişinin delilini, iddiasının tersi üzerine dönüştürüp (kalb) ileri sürmek suretiyle muârazada bulunursa bu muâraza form ve madde bakımından mutezilî olan iddia sahibinin deliliyle aynı olduğu için *muâraza bi'l-kalb* olur. Her iki delilde orta terimler bir olduğu için madde bakımından ve yine her iki delilde orta terim küçük öncülde yüklem büyük öncülde konu olduğu için birinci şekil kıyas formuna sahip olmaları hasebiyle form bakımından aynı delillerdir.⁵⁸ Aynı örnek istisnâî kıyas formunda da ifade edilebilir. Şöyle ki, mutezile ekolüne mensup iddia sahibi “Allah’ı görmek caiz değildir, zira eğer caiz olsa idi elbette Cenâb-ı Bârî görmeyi zâtından övgü bağlamında nefyetmezdi, fakat övgü bağlamında nefyetmiştir, öyleyse Allah’ı görmek câiz değildir” şeklinde davasını ve delilini ileri sürdüğünde eşarî ekolüne mensup muârız da yine istisnâî kıyas formunda şöyle itiraz eder: “Allah’ı görmek câizdir, eğer câiz olmasa idi Allah görmeyi övgü bağlamında zâtından nefyetmezdi, fakat nefyetmiştir, öyleyse Allah’ı görmek câizdir.” Bu iki delil de hem form bakımından hem de istisnâî öncülleri bir ve aynı olduğu için madde bakımından aynı kıyaslardır ve bu yönüyle muârızın ileri sürdüğü delil, *muâraza bil-kalb fi'l-müddeâ* diye adlandırılır.⁵⁹

Muâraza bi'l-misl' in ise iktirânî kıyas formunda örneği şudur: “Bir felsefeci ‘âlem kadîmdir” iddiasını ileri sürüp “zira

⁵⁸ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 79-80.

⁵⁹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 82-83.

âlem eser-i kadîmdir, eser-i kadîm olan her şey kadîmdir” delilini getirdiğinde eş’arî ekolüne mensup bir muâriz da “bu delil her ne kadar vâki olan iddiaya delâlet ederse de bende bu iddiayı nefyeden başka delil bulunmaktadır. O da şudur: Âlem hâdistir, zira âlem mütegayyirdir, mütegayyir olan her şey hâdistir” diye muârazada bulunur ise iki tarafın kullandığı bu deliller, orta terimleri farklı olduğu için madde bakımından değil fakat orta terim her ikisinde de küçük öncülde yüklem büyük öncülde konu olduğu ve her ikisinde de öncüller olumlu ve tümel oldukları için birinci şeklin birinci formundan olmaları hasebiyle form bakımından aynı kıyaslardır.⁶⁰ Muârazanın üçüncü türü olan *muâraza bil-gayr fil-müddeânın* iktirânî kıyasta örneği şudur: Mutezile ekolüne mensup bir iddia sahibi “Allah’ı görmek caiz değildir, zira Allah’ı görmek Kur’an-ı Kerîm’de nefy ile kendisinden övgüyle söz edilen şeylerdendir, Kurân-Kerîm’de nefy ile kendisinden övgüyle söz edilen hiçbir şey caiz değildir” diye iddiasını delillendirmek istediği ve bir eş’arî ekolüne mensup muâriz da “bu delil iddianın ispatına delâlet ederse de bende söz konusu iddiayı nefyeden başka bir delil bulunmaktadır. O da şudur: Allah’ı görmek câizdir, zira Allah’ı görmek Kur’an-ı Kerîm’de nefy ile kendisinden övgü ile söz edilen şeylerdendir, câiz olmayan hiçbir şey Kur’an-ı Kerîm’de nefy ile kendisinden söz edilen şeylerden değildir” diye mutezile ekolüne mensup kişinin iddiasını red ve iptal ederse bu iki delilden mutezilin delilinde orta terim küçük öncülde yüklem büyük öncülde konu; eş’arî ekolüne mensup muârizin delilinde ise orta terim hem küçük öncül hem de büyük öncülde yüklem olduğu için söz konusu iki delil form bakımından birbirinden farklı kıyaslardır.⁶¹

Yukarıda örnekleri verilen muâraza türleri aynıyla iddia sahibinin delilinin öncülünün çürütülmesine yönelik olan

⁶⁰ Ardahâni, *Mi’yâr*, s. 92-93. Bu delilin istisnâlı kıyas formuna çevrilmiş hali için bkz. *Mi’yâr*, s. 93; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 90.

⁶¹ Ardahâni, *Mi’yâr*, s. 93-94.

muâraza için yani teknik adıyla *muâraza fi'l-mukaddime* için de geçerlidir. Bu bağlamda *muâraza bil-kalb fil-mukaddime* için şu örnek verilmektedir. Örneğin, mutezile ekolüne mensup bir illetlendiren “Allah’ı görmek câiz değildir, zira Allah’ın görülebilir olması noksanlık sıfatıdır, her noksan sıfatın ise Allah’ta bulunması imkânsızdır” dedikten sonra delilin küçük öncülü olan “zira Allah’ın görülebilir olması noksanlık sıfatıdır” önermesini “Zira Allah’ı görmek bir durumdur ki Allah bu durumu zâtından nefy ve uzaklaştırmadan övgü ile söz etmiştir, Allah’ın mukaddes zâtından nefy ve uzaklaştırmadan övgü ile söz ettiği her durum noksanlık sıfatıdır” diye açıkladığı ve illetlendirdiğinde bir eşarî ekolüne mensup muâriz da “Allah’ın görülmesi noksanlık sıfatı değildir, zira Allah’ı görmek bir durumdur ki Allah bu durumu zâtından nefy ve uzaklaştırmadan övgü ile söz etmiştir, Allah’ın zâtından nefy ve uzaklaştırmak suretiyle övgü ile söz ettiği her durum noksanlık sıfatı değildir, noksanlık sıfatı olmuş olsa idi elbette Allah’ta varlığı câiz olamayacağından dolayı nefyi ve özellikle övgü yoluyla uzaklaştırılması faydalı ve uygun olmazdı” diye iddia sahibi illetlendirenin müdellel olan küçük öncülünün iptali üzerine delil getirirse, söz konusu küçük öncülün gerek ispatı üzerine illetlendirenin delilinin, gerek iptali üzerine de muârizın delilinin, her ikisinin de orta terimleri küçük öncülde yüklem büyük öncülde konu olduğu için birinci şekilden olmaları hasebiyle form bakımından aynı ve yine Allah’ı görmenin nefyinden övgü yoluyla bahsedilmesi anlamındaki orta terim her ikisinde de lafzen ve manen bir olması hasebiyle madde bakımından da bir ve aynıdırlar.⁶²

Muâraza bi'l-misl fil-mukaddime ve *muâraza bi'l-gayr fil-mukaddime* için de sırayla Ardahânî şu örnekleri vermektedir: Bir felsefeci “âlem bir müessire ihtiyaç duymaz, zira âlem kadîmdir, her kadîm olan müessire ihtiyaç duymaz” diyerek iddiasını ispat eder ve delilinin küçük öncülü olan “zira âlem

⁶² Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 95-96.

kadîmdir” önermesini de illetlendirmek ve ispat etmek için “çünkü âlem bizzat mûcib olan kadîme dayanır, bizzat mûcib olan kadîme dayanan her şey kadîmdir” der ve eşarî ekolüne mensup muâriz da “bu delil, iddanın ispatına delalet ederse de bende iddianı nefyeden başka bir delil bulunmaktadır. O da şudur: Âlem hâdistir, zira âlem fâil bi’l-ihyâr olan kadîm müessire dayanır, fâil bi’l-ihyâr olan kadîm müessire dayanan her şey hâdistir” şeklinde illetlendiren tarafından ispat etmek için üzerine delil getirdiği küçük öncülün tersini ispat ederek söz konusu öncülü men ve iptal ederse iki tarafın kullandığı deliller, birinci şekilde oldukları için form bakımından bir ve aynı, ancak orta terimleri bir ve aynı olmadığı için madde bakımından farklı delillerdir ve muârizın, muâraza yoluyla iptali iddia sahibinin küçük öncülüne yöneliktir. O nedenle burada muârizın muâraza delili, *muâraza bi’l-misl fil-mukaddeme’dir*.⁶³

Eğer bir felsefeci örneğin, “düşünen insanın nefsinin basit olduğunu” iddia eder ve bu iddiasını da “zira düşünen insanın nefsi nokta ve akıl gibi basitleri akleder, basitleri akleden her şey basittir” diye illetlendirir ve ardından delilinin büyük öncülü olan “basitleri akleden her şey basittir” önermesini ispat etmek için de “zira basiti akleden şeyin bileşik olması, kendisinde şekil ve nitelik (hâl) bulunan basitin bileşik olmasını iktizâ eder, kendisinde şekil ve nitelik bulunan basitin bileşik olmasını iktiza eden her şey bileşik değildir, öyleyse basiti akleden her şey bileşik değildir belki basittir” der ve eşarî ekolüne mensup bir muâriz da “bu delil her ne kadar iddiana delâlet eder ise de bende bu iddiayı nefyeden başka bir delil var. O da şudur: Basiti akleden bazı şeyler basit olmaz, zira zikredilen şey yalnız zihinde bileşik olur da kendisinde şekil ve nitelik bulunan basitin hariçte bileşik olmasını iktiza etmez, kendisinde şekil ve nitelik bulunan basitin hariçte bileşik olmasını iktizâ etmeyen her şey basit olmaz, öyleyse basiti akleden her şey basit olmaz” diye felsefeci illetlendirene

⁶³ Ardahâni, *Mi’yâr*, s. 96-97.

muârazada bulunur ve delilin büyük öncülünün çelişği olan tikel olumsuz önermeyi ispat ederse iddia sahihi illetlendirenin delili, orta terim küçük öncülde yüklem ve büyük öncülde konu olduğu için birinci şekilden, muârazın delili ise orta terim küçük öncül ve büyük öncülde konu olduğu için ikinci şekilden olması hasebiyle bu iki delil form bakımından birbirinden farklıdır ve muâraza iddia sahibinin delilinin büyük öncülü üzerine getirilmiştir. Dolayısıyla buradaki muâraza da, *muâraza bil-gayr fil-mukaddime'* dir.⁶⁴

1.2. İddia Sahibinin Vazifeleri

İddia sahibinin vazifelerinden birincisi, itiraz eden taraftan men edilmiş olan iddiayı ya da öncülü ayrıca bir delil getirerek ispat etmektir.⁶⁵ Örneğin, eş'arî ekolüne mensup iddia sahihi illetlendiren "âlem müessire muhtaçtır zira âlem mümkündür, her mümkün müessire muhtaçtır" der ve bir felsefeci itiraz eden de "âlemin mümkün olduğu müselleme değildir" diye söz konusu delilin küçük öncülünü men etmiş olursa, iddia sahihi "âlem mümkündür zira âlem üzerine varlık ve yokluk tevârüd eder, üzerine varlık ve yokluğun tevârüd ettiği her şey mümkündür" diye soru soran itiraz eden tarafından men edilmiş olan küçük öncülü ispat ederek müdâfaada bulunur. Yine şayet itiraz eden "her mümkünün müessire muhtaç olduğu menedilmiştir" diye büyük öncülü men ederse, iddia sahihi illetlendiren "her mümkün müessire muhtaçtır, zira mümkün varlık ve yokluk açısından eşit olan şeydir, varlık ve yokluk açısından eşit olan her şey müreccih ve müessire muhtaçtır" diye büyük öncülü ispat etmek suretiyle müdâfaada bulunur.⁶⁶ İddia sahibinin ikinci vazifesi, itiraz edenin getirdiği senedi men ve iptal etmesidir.⁶⁷ Bu da,

⁶⁴ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 97-99.

⁶⁵ Çelebi, *Kitâb-u Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 8, ayrıca bkz. Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 104-105; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 54, 55; Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 9; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 73.

⁶⁶ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 105.

⁶⁷ Çelebi, *Kitâb-u Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 9; Taşköprizâde, *Risâle-i*

Ardahâni'nin açıklamasıyla, itiraz eden soru soran tarafından menedilmiş olanın çelişğine denk veyahut çelişğinden mutlak olarak genel senedin delille iptal edilmesinden ibarettir. İtiraz eden kişinin getirdiği senedin iptal edilmesiyle iddia sahibinin, itiraz eden tarafından menedilmiş olan iddiasının çelişği batıl olup iddiası aynıyla ispat edilmiş olur. İletlendirilen iddia sahibinin bu ikinci vazifesi, ancak itiraz eden taraf menine ve iptaline dayanak teşkil eden ve menetmek istediği iddianın çelişğini gerektiren bir sened getirdiği takdirde geçerli olur.⁶⁸

İtiraz eden kişinin getireceği sened beş kısımdır. Birincisi, menedilenin çelişğini gerektiren ve ona denk; ikincisi, menedilenin çelişğinden mutlak olarak özel; üçüncüsü, menedilenin çelişğinden mutlak olarak genel; dördüncüsü, menedilenin çelişğinden bir yönüyle (min- vech) genel; beşincisi, menedilenin çelişğinden bütünüyle farklı (mübâyin) olan senedir. Örneğin, iddia sahibi illetlendiren taraf “şu şey gülen değildir zira insan değildir” dediği takdirde meneden soru soran ve itiraz eden taraf da “şu şeyin insan olmadığını teslim etmeyiz, nasıl teslim edilir ki halbuki gülendir” derse menedilenin çelişğine denk olan senedi zikretmiş olur, zira menedilen “insan olmamak”tır ki çelişği “insan olmak”tır, gülmek ise menedilenin çelişği olan “insan olmanın” gereği ve ona denktir. Eğer itiraz eden taraf “nasıl teslim edilir ki halbuki zencidir” derse menedilenin çelişğinden mutlak olarak özel olan senedi zikretmiş olur, zira zencilik, menedilenin çelişği olan “insan olmak”tan mutlak olarak daha özeldir çünkü “insan”, zenci, Türk, acem gibi insan sınıflarını kapsamaktadır ve zenci sadece bu sınıflardan biridir. Eğer itiraz eden “nasıl teslim edilir ki halbuki canlıdır” derse menedilenin çelişğinden mutlak olarak genel olan bir senedi zikretmiş olur, zira canlılık menedilenin çelişği olan “insan olmak”tan mutlak olarak

---

Taşköprüzâde, s. 9; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 73.

⁶⁸ Ardahâni, *Mi'yâr*, s. 106.

geneldir. Eğer itiraz eden taraf “nasıl teslim edilir ki, halbuki beyazdır” derse menedilenin çelişiginden bir yönden genel olan senedi zikretmiş olur, zira “beyazlık” menedilenin çelişigi olan “insan olmak”tan bir yönden geneldir, çünkü beyazlık yalnız “beyaz insan”ı kapsar oysa örneğin “beyaz taş”ı kapsamaz. Eğer itiraz eden “nasıl teslim edilir ki, halbuki taştır” derse menedilenin çelişiginden tamamen farklı ve ayrı bir senedi zikretmiş olur, zira “taş olmak” menedilenin çelişigi olan “insan olmak”tan hakikatte tamamen ayrı ve farklıdır.⁶⁹ Sırayla sözü edilen bu sened türlerinden menedilenin çelişiginden bütünüyle farklı olan sened ve menedilenin çelişiginden bir yönden genel olan sened türleri, menedilenin çelişigini gerektirmediklerinden dolayı bunların, ne mene dayanak olsun diye kullandığında itiraz eden tarafa ve ne de söz konusu senedi iptal etmek için kullandığında iddia sahibi illettendiren tarafa münâzarada herhangi bir faydası yoktur.⁷⁰ Dolayısıyla itiraz eden taraf, iddia sahibi illettendirenin kesin olarak ispat edilmemiş iddiasını veya kullandığı delilin öncülünü sened getirerek men ettiğinde iddia sahibi illettendirenin, menedilenin çelişigine denk olan sened ve menedilenin çelişiginden mutlak olarak genel olan senedi iptal ederek menedilen iddiasını veya delilinin öncülünü ispat etmek suretiyle müdâfaada bulunması gerekir.⁷¹

İddia sahibinin, itiraz eden tarafından men ve munâkaza yoluyla itiraz geldiğinde takip edeceği tartışma tekniklerinden bir diğeri de delilinin öncülünün men edilmesinden dolayı red ve inkar edilmiş olan iddiasını başka bir delille ispat etmesi şeklindedir.⁷² Örneğin, iddia sahibi illettendiren “âlem hâdis-

⁶⁹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 107-109. Senedin beş kısmı için ayrıca bkz. el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 55, 56; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 66-68; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 55.

⁷⁰ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 109; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 57.

⁷¹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 110.

⁷² Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 110-111; Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 10.

tir zira değişkindir her değişken hâdistir” dediğinde itiraz eden ve meneden taraf da “âlemin değişken olmasını teslim etmeyiz, eserleri/etkileri ebedi (bâkî'l-âsâr) olması neden câiz olmasın” derse iddia sahibinin kullandığı delilin küçük öncülünü meneder ve takviye için de menedilen küçük öncülün çelişğinden daha özel olanı sened olarak zikretmiş olur. Çünkü menedilen öncülün çelişğı “âlem değişken değildir” anlamıdır ki bu anlam, âlemin etkilerinin, niteliklerinin ve kendisinin ebedi (bâkî'l-ayn ve'l-avsâf ve'l-âsâr) olmasını kapsadığı için âlemin etkilerinin ebedi (bâkî'l-âsâr) olması söz konusu anlamdan (mefhum) daha özeldir. Menedilenin çelişğinden daha özel olan senedin iptalinin iddia sahibine bir faydası olamayacağından iddia sahibi illetlendiren, itiraz eden taraftan delilin öncülünün bir yönüyle menedilmesi sebebiyle red ve inkâr edilmiş olan “âlem hâdistir” iddiasını “zira âlem müessire muhtaçtır, müessire muhtaç olan her şey hâdistir” diye delillendirerek başka bir delille itiraz edenin menini savuşturmuş olur.⁷³

Yukarıda yer verilen vazifeler, itiraz eden men⁷⁴ ve munâkaza yoluyla itirazda bulunduğu zaman iddia sahibinin takip edeceği tartışma teknikleridir. Ancak itiraz eden nakz-ı icmâlî yoluyla veya muâraza yoluyla itirazda bulunduğu zaman iddia sahibinin vazifeleri ve dolayısıyla takip edeceği tartışma teknikleri farklılaşmaktadır.⁷⁵ Burada illetlendirenin vazifesi olarak iki teknik karşımıza çıkmaktadır. Birincisi nakz-ı icmâlîdir yani gerek tehallûf gerekse istilzâm ile istinbât edilmiş delilin iptalinden ibarettir.⁷⁶ Ardahânî'nin ifadesiyle nakzî şâhidin iptalinden ibarettir. Birinci kıyasla getiri-

⁷³ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 111-112.

⁷⁴ Daha önce de değindiğimiz gibi men, münâzarada özel anlamı itibariyle munâkaza anlamında kullanılırken en geniş anlamıyla münâkaza, nakz-ı icmâlî, muâraza tekniklerinin üçü için de kullanılmaktadır; bkz. Fâdil Şevki, *Hâşiye ale'l-Hüseyiniyye*, Nuruosmaniye, no: 4518, vr. 138.

⁷⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 112-113.

⁷⁶ Çelebi, *Kitâb-u Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 10, Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 112-113; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'z-Zâhire*, s. 63, 66; Taşköprüzâde, *Risâle-i Taşköprüzâde*, s. 10.

len nakzî şâhidin illetlendiren tarafından çürütülmesine Çelebi şu örneği vermektedir: Şâfiînin ortada bulunmayan malın satımının nefyinde söylediği gibi iddia sahibi “akit esnasında her iki tarafça bilinmeyen satıma konu hiçbir şeyin satımı doğru değildir” dediğinde nakzeden kişi de satıma konu olması kaydını hafız ederek şöyle der: “Akit esnasında her iki tarafça özelliği bilinmeyen bir kadınla kişinin evlenmesinin sahih oluşuyla bu nakzedilmiş olur.” İddia sahibi buna şöyle cevap verir: “Burada illet, ‘özelliği satıma konu’ sözünün toplamıdır. Bir kısmın (ba’z) illet olmaması toplamın illet olmasını gerektirmez. Dolayısıyla burada bir nakz yoktur.”⁷⁷ Ardahânî de şu örneği vermektedir: İddia sahibi illetlendiren “dirhemler ve dinarlarda zekât vâciptir, zira dirhemler ve dinarlar nass olan ‘mallarınızın zekâtını verin’ hadîs-i şerifinin kapsamında bulunan eşyadandır, bu nassın kapsamına giren her şeyde zekât vâciptir” dediği ve nakzeden soru soran da “bu delil, nassın kapsamında bulunmasına rağmen kendisinde zekâtın vâcip olmadığı cevherler ve mercanlarda (leâli) da câridir, başka maddede câri olan her delil bütünüyle fasittir, öyleyse bu delil bütünüyle fasittir” diye illetlendirenin delilini tehallûfün şâhidinin beyanıyla nakz ve iptal ettiği zaman illetlendiren cevap veren de “delilin cevherler ve madenlerde câri olduğunu teslim etmeyiz, nassın kapsamına giren malların büyüme (nemâ) ile kayıtlı olması niçin câiz olmasın?” derse soru soranın delilinin şâhid-i nakz olan küçük öncülü “delilin cevherler ve madenlerde câri olduğunu” men etmek suretiyle menedilen öncülün daha özel çelişliğini (ehass-ı nakîz) ispat etmiş olur, çünkü menedilen öncülün çelişliği “delilin cevherler ve madenlerde câri olmadığıdır” ki malların büyüme ile mukayyet olması söz konusu çelişikten daha özeldir.⁷⁸

İstizâm yoluyla getirilen şâhidin illetlendiren tarafından çürütülmesinin örneği ise şudur: Eş’arî ekolüne mensup illet-

⁷⁷ Çelebi, *Kitâbu Hüseyniyye Mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 10.

⁷⁸ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 115-16.

lendiren “âlem hâdistir zira mümkündür, her mümkün, bir müessir ve müreccihin varlığını yokluğu üzerine tercihten sonra var olabileceği yönüyle sonradandır (hâdis)” dediği ve bir nakzeden felsefeci de “bu delil fâsid ve bâtıldır zira imkânsızı gerektirmektedir, zira bu delil, bir şeyin hudûsünün imkân sıfatına sahip olmasından hareketle ispat edilmesi ve illetlendirilmesi, ezeli olarak imkân sıfatıyla muttasıf *yok olan (ma’dum) mümkünün* ezelde hudûsünü gerektirmesi gibi imkânsız bir şeyi gerektirir. Böyle olan her delil fâsid olduğundan bu delil fâsid ve bâtıldır” diye illetlendirenin delilini nakz ve iptal etmek için *şâhid-i husûsi’l-fesâdın* beyanıyla delil getirdiği zaman illetlendiren de “delilin imkânsız bir şeyi gerektirdiğini teslim etmeyiz, nasıl teslim ederiz ki, zira araştırma ve konuşmamız mevcut mümkün hakkındadır” derse iddiasının delilini tefsir etmek suretiyle nakzedenin delilinin küçük öncülü olan “zira bu delil imkânsızı gerektirmektedir” önermesini men ve reddetmekle mezkûr menedilen öncülün çelişğinin dengini ispat etmiş ve ileri sürmüş olur, çünkü menedilen öncülün çelişğisi “bu delil imkânsızı gerektiren değildir” önermesidir ki bu önermenin mefhumu “araştırmanın mevcût mümkün hakkında olması”na denk ve eşittir.⁷⁹

İletlendirenin ikinci vazifesi ise itiraz eden tarafın muâraza yoluyla itirazda bulunduğu takdirde takip etmesi gereken teknikten oluşmaktadır. Çelebi illetlendirenin bu vazifesinin muâraza olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Ardahânî’nin metnine baktığımızda Ardahânî, muâraza yoluyla itiraz söz konusu olduğunda illetlendirenin, üç yolla da yani munâkaza, nakz-ı icmâlî ve muâraza suretlerinden birisiyle itiraz eden soru soran kişinin muâriz deliline karşı cevap verebileceğini ileri sürmektedir.⁸¹ Örneğin, illetlendiren “âlem hâdistir zira mütegayyirdir, her mütegayyir hâdistir” dediğinde muâriz

⁷⁹ Ardahânî, *Mi’yâr*, s116-17.

⁸⁰ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine’l-Âdâb*, no: 478, vr. 11, bkz. Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 10.

⁸¹ Ardahânî, *Mi’yâr*, s. 127; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu’l-Manzûmeti’z-Zâhire*, s. 74.

soru soran taraf “âlem kadimdir zira bizzat mûcibe dayanır, bizzat mûcibe dayanan her şey kadimdir” diye illetlendirenin deliline, *muâraza bi’l-misl* ile itirazda bulunduğu zaman illetlendiren “küçük öncülü yani âlemin bizzat mûcibe dayandığını veya büyük öncülü yani mûcib bizzata dayanan her şeyin kadîm olduğunu teslim etmeyiz” derse munâkaza yoluyla iddiayı müdâfaa eder. Eğer illetlendiren “senin bu delilin fâsid ve bâtıldır, zira başka bir madde olan günlük olaylarda câridir” diye *şâhid-i tehallüfü* veya “günlük olayların kadim olması gibi bir imkânsızı gerektirmektedir” diye *şâhid-i husûsi’l-fesâdı* beyan ederse muârazın mezkûr deliline icmâlî nakz suretinde itiraz etmiş olur. Şayet illetlendiren “âlem hâdistir zira âlemin varlığından Bârî olan Allah’ın kast ve ihtiyarı önce gelmektedir, durumu böyle olan her şey hâdistir” derse muârazın mezkûr deliline *muâraza bi’l-misl* ile mukabelede bulunmuş olur.⁸²

2. Tarif ve Bölmede Tartışma Taraflarının Vazifeleri

Münâzarada eğer bilmiyorsa soru soran tarafın öncelikli vazifesi, illetlendirenin kullandığı kelime ve kavramların tarifini talep etmesi ve tartışmayı tayin etmesidir. Örneğin, illetlendiren “abdestte niyet şart değildir” diye iddiada bulunduğu zaman soru soran tarafın “niyet, şart, abdest nedir?” diye soru sorması gerekir. Bu soru üzerine illetlendiren “niyet, namazı veya emre imtisâli kast etmektir. Şart ise bir şeyin kendisine dayandığı şey olup o şeyde müessir olmayan şeydir. Abdest, üç azanın yıkanması ve başı mesh etmektir” diye kavramların tarifini yapar. Ardından soru soran, niyetin şart olmamasının hangi mezhep ve hangi görüşe göre olduğunu sorar. Bunun üzerine illetlendiren “Ebû Hanîfe’nin mezhebine göre ve Şafî’ nin görüşünün hilâfına olduğunu” söyler ve böylece illetlendirenin kelimeleri tamamlanır.⁸³ Dolayısıyla hem tarifi bilinmeyen veya açık olmayan kavramların tarifinin talep

⁸² Ardahânî, *Mi’yâr*, s. 128.

⁸³ Mevlana Şeyh Abdurresîd el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 54.

edilmesi hem de ileride üzerinde durulacağı üzere yapılan tariflerin eksik yönleri varsa bunlara itiraz edilmesi ve tarifin sahih olup olmadığı yönündeki sorgulamanın yapılabilmesi için ister istemez münâzarının ikinci önemli konusu tarif ve bölme olmaktadır.

Çelebi tarifi dörde ayırmaktadır. Lafzî tarif, tenbîhî tarif, hakîkî tarif, ismî tarif. Lafzî tarifi Çelebi şöyle açıklamaktadır: Kendisiyle lafzın delâlet ettiği şeyin açıklamasının kastedildiği tariftir. Örneğin *Gazanfer* gibi.⁸⁴ Başka bir ifadeyle, işiten kişi açısından açık olmayan bir lafzın manasına delaletini, açık denk veya o lafızdan daha genel veya daha özel başka bir lafızla açıklamaktır. Örneğin, *Gazanfer* lafzı, *esed* lafzıyla tefsir edilmiş olursa aynı mana için vazedilmiş olan *Gazanfer* ve *esed* lafızları denk lafızlar olur. Bununla birlikte işiten kişi açısından *esed* lafzının *aslan* manasına delâleti, aynı mana için kullanılan ve kullanımı pek nadir olan *Gazanfer* lafzından daha açıktır. Yine *sadân* lafzı *nebât* ile tefsir edilirse, yani “*sadân* *nebât*tır” denilirse daha genel bir lafızla tefsir yapılmış olur. Ancak daha genel lafızlar, denk ve mürâdif lafız kadar temyiz edip açıklayamaz. Yine *lehv* lafzı *la'b* lafzı ile tarif edilirse daha özel bir lafızla tarif edilmiş olur.⁸⁵ Çelebi lafzî tarifi dilbilimcilerin yaptığı tarif olduğunu belirtir. Zira bu tarifte amaç, *Gazanfer* lafzında olduğu gibi, lafzın karşılık geldiği şeyi bilmek ve bu lafzın vazedildiği manayı tayin etmektir. Diğer bir tarif tenbîhî tariftir. Bu tarif, yine Çelebi'nin tanımlamasıyla “yeni bir tarif yapmaya ihtiyaç duymaksızın hatırdaki saklı bulunan sûretin hazır edilmesidir.”⁸⁶ Ardahânî'nin tanımlamasıyla “bir lafzın konulduğu mana işiten kişinin zihninde saklı iken gaflet ettiği zihninde saklı olan söz konusu manayı hatırlatmaktan ibarettir.” Örneğin, birinin “halâ'nın var-

⁸⁴ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 14.

⁸⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 147-48; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşı el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 20-22.

⁸⁶ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 14; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 77-78; Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 29-30.

lığı imkânsızdır” demesi ve bir başkasının “halâ nedir?” diye açıklamasını talep etmesi üzerine “halâ, hiçbir şeyle dolu olmayan bir mekânda düşünülen sınır ve boşluktur” diye tarifte bulunur ve bu tariftten amaç, muhatabın unutkanlığını ortadan kaldırıp bu manayı yeniden hatırlatmaktır. Dolayısıyla tenbîhî tarif malumu ilâm kabilinden bir tariftir.⁸⁷ Çelebi bu iki tarifin tasdikî metâlipten yani tasdikî ilkelerden olduğunu belirtir. Çelebi’ye göre lafzî tarifin tasdikî ilkelerinden olması Seyyid Şerîf’in görüşüne dayanır, Taftazânî’ye göre ise tasavvurî metâliptendir yani tasavvurun ilkelerindedir.⁸⁸

Eğer bu tarifler tasdikî ilkelerden sayılırsa Çelebi’ye göre bu durumda tasdikî/yargı ifade eden sözlerde geçerli vazifeler aynıyla burada da geçerlidir. Yani itiraz eden ve soru soran tarafla iddia sahibi illetlendiren ve cevap verenin vazifeleri bu tariflerde de aynıdır. Dolayısıyla itiraz edenin vazifeleri *münâkaza*, *muâraza* ve *icmâlî nakz* olmaktadır. İddia sahibi illetlendirenin de vazifesi, bu suretteki itirazlara karşı muârazada bulunmak olmaktadır.⁸⁹ Diğer iki tarif ise hakikî ve ismî tariftir. Eğer tarif mahiyet için olursa ve bu tarif zihnin dışında yani ayanda varlığı bilinen şey için ise tarif hakikî tarif olur. Hakikî tarif, zâtî ve arazî olanı kapsaması itibariyle hakikî tanım (had) ve hakikî betime (resm) ayrılır. Eğer mahiyet için bu tarif, ister yokluğu bilinsin ister bilinmesin, varlığı bilinmeyen şey için tarif olursa bu tarif de ismî tarif olur. Tarif olunan itibariyle bu tarif de ismî tanım ve ismî betim diye ikiye ayrılır. Çelebi, bu iki tarifin tasavvurun ilkelerinden olduğunu söyler.⁹⁰ Hakikî tarif ve ismî tarifi daha yakından görmek için Ardahânî’nin anlaşılır bir özetle yaptığı açıklama-

⁸⁷ Ardahânî, *Mi’yâr*, s. 149-50.

⁸⁸ Çelebi, *Kitâbu Hüseyîniyye mine’l-Âdâb*, no: 478, vr. 14; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu’l-Manzûmeti’-Zâhire*, s. 78.

⁸⁹ Çelebi, *Kitâbu Hüseyîniyye mine’l-Âdâb*, no: 478, vr. 14-15; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu’l-Manzûmeti’-Zâhire*, s. 77.

⁹⁰ Çelebi, *Kitâbu Hüseyîniyye mine’l-Âdâb*, no: 478, vr. 15; hakikî tarif ve ismî tarif için ayrıca bkz. Mevlânâ Şeyh Abdurresîd el-Cungurî, *er-Reşîdiyye*, s. 26-28.; ayrıca bkz. Fâdil Şevki, *Hâşîye ale’l-Hüseyîniyye*, Nuruosmaniye, vr. 152, no: 4518.

lara bakmamız yerinde olacaktır. Ardahânî'nin ifadesiyle hakîkî tarif, işitenin zihninde hâsıl olmayan bir şeyin tasavvurunun tahsil için öncelikle genel parçayı ikinci olarak özel parçayı zikretmek suretiyle elde edilen tariftir. Genel parça olan yakın cins ile özel parça olan yakın fasılla yapılan tarif tam tanım diye isimlendirilir. İnsanı "düşünen canlı" diye tarif etmek gibi. Genel parça uzak cins ile özel parça yakın fasıldan oluşan tarif, eksik tanım diye isimlendirilir. İnsanı "düşünen cisim" diye tarif etmek gibi. Genel parça olan yakın cinsle özel parça lâzım hassa ile yapılan tarif tam betim diye isimlendirilir. İnsanı "gülen canlı" ile tarif etmek gibi. Genel parça uzak cins ile özel parça lâzım hassa ile yapılan tarif veya bütünüyle arazîlerle yapılan tarif eksik betim diye isimlendirilir. İnsanı "gülen cisim" diye veya "iki ayakları üzerine yürüyen ve dik duran tabiatı itibarıyla gülen" diye tarif etmek gibi.⁹¹

Söz konusu bu dört tariften (tam tanım, eksik tanım, tam betim, eksik betim) her biri ya var olanın hakikatini tarif eder ya da yok olanın (ma'dûm) mâhiyetini tarif eder. Var olanların hakikatini tarif eden kısımlar hakîkî tarif, yok olanların mahiyetini tarif eden kısımlar ise ismî tarif diye isimlendirilir. Ancak yok olanların hakikatleri olmadığından ismî tarif, yok olanın mefhumu için vazedilen lafızların delaletlerini açıklamaktan ibarettir.⁹² Tarifin garip lafızlar, müşterek lafızlar, mecâzî ve anlamı kapalı lafızlar bulundurmaması gerekir.⁹³ Saçaklızâde bu gibi unsurların, maksadı belirginleştiren açık bir karine olmaksızın, tariftaki güzelliği ortadan kaldırdığını ve tarifin sıhhatini bozduğunu ifade etmektedir. Zira tariften maksat, tarifin tarif edilenden daha açık olmasıdır.⁹⁴ Ardahânî tüm bunlarla birlikte hakîkî tarifin üç şartı taşıması gerektiği-

⁹¹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 149-50.

⁹² Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 152-53.

⁹³ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 153.

⁹⁴ Muhammed b. Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Süfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 29; tarif konusu için bkz. İbn Sina, *Mantıku'l-Meşrikiyyîn*, Ayetullah Uzma el-Meraşî, Kum 1405, s. 28-46; *İşaretler ve Tenbihler*, s. 16-20; *Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker, Litera yayıncılık; İstanbul 2006, s. 36.

nin altını çizer. 1. Tarifin, tarif olunana denk olması gerekir ki bu şart tarifin efrâdını câmi ağyârını mâni olmasını sağlar. Bununla birlikte kudemâ-i muhakkikîn hakikî tarifin tam tanım ve tam betim kısımlarında bu şartın bulunması gerektiğini, diğer eksik tanım ve eksik betimde bunun şart olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe göre gerek eksik tanım gerek eksik betimde tarif, tarif olunandan daha genel veya daha özel olabilir. 2. Tarifin döngüsel (devrî/totolojik), teselsül (zincirleme sonsuza uzanması/ad infinitum), çelişikleri bir arada bulundurması, çelişğin çelişik üzerine hamledilmesi ve bir şeyin kendisinden olumsuzlanması gibi imkânsız durumları gerektirmemelidir. 3. Tarifin mefhumunun, tarif olunandan daha açık olması gerekir.⁹⁵

Tarif yapan kişi bir şeyi tarif ettiğinde soru soran tarafın, tarifin kapsayıcılığını (câmiyyeti) ve menediciliğini (mâniyyeti) sorgulayarak yani tarifin fertlerini kapsayan ve dışındakileri meneden olup olmadığını sorgulayarak veya tarif edilenden daha açık olmadığını, imkânsız şeylerden birini gerektirdiğini iddia ederek söz konusu tarifi nakz ve iptal etme yetkisi vardır.⁹⁶ Çelebi, bu itirazın şebihî veya tahkikî icmâlî nakz suretinde olduğunu ifade etmektedir. Bu itiraz formel olarak şöyledir: “Senin bu tarifin efrâdını câmi değil veya ağyârını mâni değil veya müşterek lafız kapsamaktadır. Böyle olan her tarif fâsiddir, öyleyse senin bu tarifin de fâsiddir.”⁹⁷ Tarifin fertlerini kapsamadığını iddia ederek iptal edilmesi, tarifin tarif olunandan mutlak olarak daha özel olması sebebiyledir. Kendi ferdi olmayanları dışarda tutmadığı için iptal edilmesi ise tarifin, tarif olunandan mutlak olarak genel olma-

⁹⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 153-56.

⁹⁶ Çelebi, *Kitâbu Hüseyniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 15, Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 156-57; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 86-90; Mevlânâ Şeyh Abdurreşid el-Cungurî, *er-Reşidiyye*, s. 66-67; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Süfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 24-28; İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 92.

⁹⁷ Çelebi, *Kitâbu Hüseyniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 15.

sı sebebiyledir.⁹⁸ Bazen de yapılan bir tarif hem kapsayıcılık hem de ayırıcılık/menedicilik özelliklerinin her ikisine de sahip olmayabilir. Örneğin, insan “beyaz şeydir” diye tarif edilirse bu tarif, insan fertlerinden olan “habeşî insanı” kapsamadığı gibi insanın fertlerinden olmayan “beyaz atı” dışlayıcı da değildir. Soru soran kişi, tarif-i lafzî üzerine kapsayıcılık veya menedicilik şartının yokluğuna binaen itirazda bulunursa tarifi yapan (muarrif) kişi, lafzî tarifin tarif olunana denk olmasının şart olmadığını, kastedilen manaya delâlet bakımından daha açık olan genel lafız ve özel lafız ile de lafzî tarifin câiz olduğunu beyan ederek, eğer tarif-i hakikî üzerine şartlarından birinin yokluğuyla itiraz edilir ve tarif eksik tanım veya eksik betim olursa tarif olunan şeyin bazı şeylerden temyiz edilmesinin talep edildiği maddelerde hakikî tarifin genel lafız veya özel lafızla beyan edilmesinin eski muhakkiklerce câiz kabul edildiğini ileri sürerek söz konusu itiraza müdafaada bulunur. Eğer soru soran tarafından tarifin imkânsızı gerektirdiğine binâen itiraz edilirse tarif sahibi tarafından, tarifin toplamından veya bazı öncüllerinden kast edilen manayı açıklamak veya tarifi değiştirmek veya tarifin gerektirdiği durumun örneğin, totoloji (devr) veya sonsuza gitme (teselsül) gibi imkânsız şeylerden olmadığını açıklayarak söz konusu itiraz men edilir ve savuşturulur. Eğer hakikî tarif üzerine, üç sıhhat şartın bulunmadığına binâen itiraz edilir ise örneğin, bir tarif sahibinin ateşi “heyûlânî üç kaynaktan/arkeden (mevâlid-i selâse) bir şeydir” diye tarif etmesi üzerine itiraz eden tarafından “bu tarif bâtıldır, zira kendisiyle tarif edilen (mâ- bihi et’ tarif) *heyûlânî* mefhumu muarref olan *ateşin* mefhumundan daha açık değildir” denilirse tarif sahibi tarafından, tarif edenin (muarrif) tarif olunandan (muarref) daha açık olduğunu ortaya koymak için tarifi veya tarif edeni açıklamak ve aydınlatmak suretiyle itiraz defedilir.⁹⁹ Şayet “ateş letâfette nefse benzeyen şeydir” diye tarif edilirse buna tarifin,

⁹⁸ Ardahânî, *Mi’yâr*, s. 157.

⁹⁹ Ardahânî, *Mi’yâr*, s. 157-58; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 90-93.

tarif edilenden daha açık olmadığı ve kapalı olduğu ileri sürülerek itiraz edilir, çünkü nefis ateşten daha kapalıdır.¹⁰⁰

Bölme, mantık biliminde şüphesiz kavramları aydınlatmak ve tarif yapmak için tasavvuratta önemli bir yöntemdir. Münâzara ilminde de bu yöntemden yararlanıldığını görüyoruz. Bölümlenen (mukassem) tümel (külli) mefhuma birbirinden farklı (mütebâyin) kayıtlar eklenir, bunlar tümel mefhumdan hakikî bölümlenmeyle bölümlenmiş ve tümel mefhumdan hâsıl olan kısımlar diye isimlendirilir. Çelebi, bunun hakikî taksim olduğunu ifade etmektedir. Şayet bölümlenen tümel mefhum cins, eklenen kayıtlar fasıl ise bölme yoluyla elde edilen tarif, kısımlar için tam tanım ve eksik tanım olur. Veya kişi hakikî taksim değil de itibârî taksim yapar. İtibârî taksimde tümel mefhum olan bölünene müteğâyir kayıtlar eklenir.¹⁰¹ Ardahânî birinci tür bölmeyi tümelin tikellerine (küllinin cüziyyâtına) bölümlenmesi, ikinci tür bölmeyi ise tümelin parçalarına (küllinin eczâsına) bölümlenmesi şeklinde tarif etmektedir. Örneğin, canlının insan, at, kedi, gibi kısımlarına ayrılması birinci tür yani tikellerine ayrılan bölmedendir; bal şerbetinin (sekencebin) ise hall, sirke ve bal gibi kısımlarına ayrılması ise ikinci tür yani parçalarına ayrılan bölmedir.¹⁰² Tümelin tikellerine bölümlenmesinin anlamı mütebâyin kısımları elde etmek için bölümlenen mütebâyin kısımların eklenmesidir. Mütebâyin kayıtlardan maksat, biri diğerinden hakikat ve mahiyet itibariyle farklı olan bölümlenmiş tikelleridir. Eğer bu farklılık zâtî durumlar bakımından olursa, söz konusu tikellere *türler* (*envâ'*), ilineksel (arazî) durumlar bakımından olursa *sınıflar* (*esnâf*) adı verilir.¹⁰³

Kısaca bölmede tümelin tikellerine bölümlenmesinde gözetilmesi gereken şartlar şunlardır: 1. Bölmenin kapsayıcı ol-

¹⁰⁰ Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 27-28.

¹⁰¹ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 19.

¹⁰² Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 159-62.

¹⁰³ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 162-63.

ması yani bölümlenen tümel manaya dahil olan kısımların hiçbirinin terkedilmemesi. 2. Tümel manaya dahil olmayan kısımların zikredilmemesi. 3. Kısımlardan her birinin diğerinden farklı ve ayrılmış olması. 4. Kısımların, bölümlenen tümeden daha özel olması.¹⁰⁴ Tümelin parçalarına bölümlenmesi ise tümelin bütün parçalarına bölümlenmesiyle tümelin mâhiyetini detaylı olarak (tafsîlî) ortaya koymaktır. Bal şerbeti (sekencebin) denen şurub, hall, sirke ve baldır, diyerek üç parçanın tamamını zikretmek suretiyle bal şerbetinin mâhiyetini tafsîlî bir şekilde ortaya koymak gibi. Ardahânî tümelin parçalarına bölümlenmesinde şu şartları taşıması gerektiğini söyler. 1. Bölünen tümelin bütün parçalarını kapsamaması (câmiyyet ve hâsırıyyet). 2. Kısımların birbirinden mütebâyin olması yani hariçte kısımlardan her biri diğerinden farklı olup diğerine doğrulanmaması (gayr-i mütesâdık). 3. Tümelin kapsamında bulunmayan bir şeyin zikredilmesi ve dışarda tutulması (mâniyyet). Dolayısıyla itiraz eden kişi bu şartların yani kapsayıcılık, kısımlarının birbirinden farklı olması ve kısım olmayanı dışarda tutma şartlarının yapılan bölmede, eğer öyleyse, bulunmadığını ileri sürerek itiraz edebilir.¹⁰⁵

Çelebi her iki taksim de tasavvurun ilkelerinden (mebâdî) olduğunu belirtir. Bölmede soru soran itiraz eden tarafın vazifelerinin, Çelebi, ister senedli ister senetsiz olsun mutlak mecâzî men ve takdîrî muâraza ve husûsü'l-fesâda benzeyen icmâlî nakz olduğunu belirtir. Bu tekniklerle itiraz eden taraf bölmede karşı tarafa yani bölmeyi yapan tarafa, kısımların tedâhülü, hasrın olmaması yani taksim kısımlarını hâsır olmaması/tam kapsamaması, yine şeyi bölenin o şeyin kısmı olması veya bir şeyin kısmının o şeyi bölen olması, taksimden elde edilen tarifin sorunlu olması, gibi bölme ko-

¹⁰⁴ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 162; tümelin cüziyyâtına bölünmesi konusu için ayrıca bkz. Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Süfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 38-42.

¹⁰⁵ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 173-74; taksim konusu için ayrıca bkz. Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Süfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 35-42, 53-54.

nusunda teknik arızalardan hareketle itirazda bulunur. İddia sahibi illetlendiren tarafın bölmede vazifeleri ise, Çelebi'nin ifadesiyle, iki tahkîki nakz yani şebîhî nakz ve takdîrî muârazadır. İddia sahibi taraf bu tekniklerle örneğin, bölümlenen tümel mefhumu ve kısımlarını iyice inceler, gözden geçirir veya bölmeyi değiştirir.¹⁰⁶ Örneğin, bölmeyi yapan kişi (mu-kassim) “bilinme özelliğine sahip her şey ya var ya da yoktur” der ve bir itiraz eden kişi de “bu bölümlenme, bilinir ve bölümlenen şeye dahil olan ‘ne var ne de yok olan durum’a şamil ve bu bakımdan kısımlarını bölümleyen olmadığından fâsid ve bâtıldır” diye itirazda bulunur ise bölmeyi yapan kişi, itiraz edenin delilinin küçük öncülünü menetmekle “bu bölmede bölümlenene dahil olup ne var ne de yok olan başka kısmın varlığını teslim etmeyiz zira bölümlenen ‘bilinir olan’dan maksat, hali kapsamayıdır, halin bölümlenene dahil olması teslim edilmiş olsa dahi, kısımlara dahil olması müsellemlenemez, çünkü var veya yoktan, hale şamil olan mananın maksud olması neden câiz olmasın?” diye itiraz edenin itirazına karşılık verir. Yine örneğin, “insan ya at ya da zencidir” denilmiş olsa insan ile at, genel mana olan canlının kısımlarından olup biri diğerinden farklı (mübâyin) ve her biri bölümlenmiş kısım oldukları halde söz konusu bölmede at, insandan bir kısım kılınmış olacağından söz konusu bölme, dahil olmayan parçaları dışarda tutma (mâniyyet) şartını kendisinde bulundurmadığını beyan etmek suretiyle muteriz tarafından nakz ve iptal edilir. Bölmeyi yapan kişi de takyît ve itlâk alakasıyla özelin genel üzerine itlâkı kabilinden mecâz-ı mürsel olarak insandan canlı, zenciden de insanın kastedildiğini beyan ederek itiraza müdâfaada bulunabilir.¹⁰⁷

Yine örneğin, bölme yapan kişi “cisim ya canlıdır ya da büyüyendir (nâmî)” dediğinde büyüme ile nitelenen anlamında büyüme, bitkilere de şâmil olması hasebiyle canlıdan mut-

¹⁰⁶ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 19.

¹⁰⁷ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 168.

lak olarak daha genel ve canlı, hariçte büyüyenin özel bir parçası olduğu halde söz konusu bölmede genel büyüyene bölünen kılındığı ve özelin bulunduğu yerde genelin de bulunacağı cihetle zikredilen kısımlar arasında tebâyün şart bulunmadığı ileri sürülerek bölme iptal edilir. Bölmeyi yapan kişi söz konusu bölmede, bir şeyin kısmının o şeye bölünen olmasını gerektirmediğini açıklayarak genel olan kısmı gözden geçirip tefsir ederek yani artan ile yalnızca bitkisel cismin kast edildiğini beyan ederek itirazı meneder.¹⁰⁸ Yine örneğin, insan beyaz ve siyaha bölünürse beyaz ve siyah mefhumları insan mefhumundan daha genel oldukları halde insanın kısımları olarak zikredilmiş olmalarından söz konusu bölme, umumiye şartına sahip olmadığına binâen itiraz eden tarafından nakz ve iptal edilir. Bu durumda bölmeyi yapan kişi de ya “beyaz insan” ya da “siyah insan” anlamında kullandığını dolayısıyla “insan” lafzının beyaz ve siyah kısımlarında gizli ve mukadder olduğunu beyan ederek müdâfaada bulunabilir.¹⁰⁹

Münâzarada zaman zaman tartışma esnasında iddia sahibi bir nakilde yahut aktarımda bulunabilir. Çelebi'nin *menkûl* diye ifade ettiği aktarılan bir görüşün aktarım şekillerini bir başka *Hüseyniyye* şârihi Ali Ferdi b. Mustafa el-Kayserî şöyle tasnif etmektedir: “(Aktarım) dört kısımdır. Birincisi, olumsuz ve işitmeye dayalı olandır. İkincisi, olumsuz ve kitaba dayalı olandır. Üçüncüsü, olumlu ve işitmeye dayalı olandır. Dördüncüsü ise olumlu ve kitaba dayalı olandır. Birincisinin örneği, ‘kelamcılar madde ve sûret görüşünü ileri sürmezler’; ikincisinin örneği, bir kitaptan aktarımda bulunarak ‘bu görüş aynen şöyledir’; üçüncüsünün örneği, işitmeye dayalı olmak kaydıyla ‘senin dediğin gibi üstad da şöyle demektedir’; dördüncüsünün örneği, kitaba dayalı olmak kaydıyla ‘senin dediğin

¹⁰⁸ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 168-69; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 47.

¹⁰⁹ Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 172; Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 39-40; bölme konusu için ayrıca bkz. İsmail Gelenbevi, *İslami İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü*, s. 100-107.

gibi üstad da şöyle demektedir' şeklindedir." ¹¹⁰ İtiraz eden tarafından nakledilmiş yahut aktarılmış söze yönelik itirazda bulunmak doğru değildir. Çelebi'nin ifadesiyle, nakledilmiş olana yönelik muâhaza yoktur¹¹¹ yani men yoktur.¹¹² Örneğin, illetlendirenin "Ebû Hanîfe'ye göre kadının zinet eşyaları için zekât vâcip, Şafii'ye göre vâcip değildir" şeklinde iddia yoluyla değil de sadece bir aktarımda bulunma yoluyla yaptığı nakle karşı "niçin vâciptir, dedin?" diye itirazda bulunmak doğru değildir.¹¹³ Bununla birlikte iddia sahibi taraf şayet nakli eksik aktarır veyahut iddiasını teyit ve takviye etmek için nakilde bulunursa bu durumda soru soran ve itirazda bulunan taraf naklin sıhhatinin ispatını talep edebilir. Bunun üzerine nakleden iddia sahibi taraf, eğer kitaptan aktarımda bulunmuşsa aktarımda bulunduğu kitabı veya bir kişiden nakil ve rivayette bulunmuş ise o kişiyi açıkça şahit getirmek suretiyle bir sahîh sened gibi açıkça kaynağı ortaya koyarak naklettiği rivayeti ispat eder.¹¹⁴ Ek olarak Çelebi, Hanefî'nin şerhi¹¹⁵ üzerine yazdığı *Hâşiye'*de ise nakledilen rivayetin sıhhatine muhatabın tam olarak inanmaması ve ikna olmamasını da yine nakil için delil talep etmenin bir gerekçesi olarak ifade etmektedir.¹¹⁶ Örneğin, "Sadeddin Taftazânî Allah'ın ezeli kelamla konuştuğunu ifade etmiştir. Onun bu ifadesi *Mekâsîd* adlı eserinde bulunmaktadır" şeklindeki musarrah bir kavle¹¹⁷ itiraz etmek ve soru sormak doğru değildir. Fakat örneğin, illetlendiren "İmam Ebû Hanîfe şöyle demiştir: Abdestte niyet şart

¹¹⁰ Ali Ferdi b. Mustafa el-Kayserî, *el-Hâşiyetu'l-Ferdiyye*, Süleymaniye, Tekelioğlu, no: 466, vr. 69.

¹¹¹ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 5.

¹¹² Taşkoprüzade, *Risâle-i Taşkoprüzâde*, s. 10.

¹¹³ Mevlânâ Şeyh Abdurreşid el-Cunguri, *er-Reşidiyye*, s. 56.

¹¹⁴ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 5, 6; Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 175-76; ayrıca bkz. el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 39-40; Taşkoprüzâde, *Risâle-i Taşkoprüzâde*, s. 10; bkz. İmam Şemsuddin Muhammed Hanefî et-Tebrizî *Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye*, s. 25.

¹¹⁵ İmam Şemsuddin Muhammed Hanefî et-Tebrizî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye*.

¹¹⁶ Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi Molla Hanefî alâ Âdâbi'l-Adud*, Ayasofya, no: 4808, vr. 127.

¹¹⁷ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 6.

değildir” diye bir aktarımda bulunduğunda soru soran taraf “Ebû Hanîfe’nin böyle dediğini nereden aktarıyorsun?” diye naklin tashihini sorgulayabilir. Bunun üzerine illetlendiren de bunun örneğin *Hidâye*’de açıkça ifade edildiğini söyler.¹¹⁸

Buraya kadar gerek yargı bildiren sözlerde gerekse tarif ve bölmede tartışma tarafları tartışma tekniklerini kullanarak münâzara sona erinceye kadara tartışmayı yürütürler. Münâzaranın sonunda ya iddia sahibi iddiasına delil getirmekten âciz kalır ve susar ki buna “ifhâm” denir ya da soru soran taraf itiraz etmekten ve iddia sahibinin iddiasının aksini kabule zorlamaktan âciz kalır ki buna da “ilzâm” denir.¹¹⁹

3. Munâzarada Her İki Tarafın da Gözetmesi Gereken Kurallar (Âdâb-ı Munâzara)

Hemen tüm âdâb metinlerinde münâzarada tarafların gözetmesi gereken kurallar şöyle sıralanmaktadır.

1. Sözüün anlaşılmasına hâlel getirmemek için sözü kısa tutmamak.
2. Yorgunluk ve bıkkınlık oluşmaması için uzatmamak.
3. Anlamayı güçleştireceğinden dolayı manası açık olmayan ve pek nadir kullanılan garip kelime ve lafızları kullanmamak.
4. Mücmel ve müphem lafızlar kullanmamak.
5. Anladığını tahkik etmek için hasımdan biri diğerine kelamını tekrar etmesini talep etmesi hariç hasmın meramını layıkıyla ve tam olarak anlamadan konuşmasına müdahale etmemek.
6. Kelamın dağılmasına ve maksattan uzaklaşmasına sebep olacağından dolayı tartışma konusu olmayan bir manaya itiraz etmemek.

¹¹⁸ Mevlana Şeyh Abdurreşid el-Cunguri, *er-Reşidiyye*, s. 58-59.

¹¹⁹ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 26; Ardashânî, *Mi'yâr*, s. 176; Taşköprizâde, *Risâle-i Taşköprizâde*, s. 11; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 76; Muhammed b. Ebi Bekr el-Meraşi el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), *Er-Risâletu'l-Velediyye*, s. 106.

7. Gülmek, yüksek sesle konuşmak gibi durumlardan kaçınmak. Çünkü gülmek, yüksek sesle konuşmak gibi durumlar cehaletlerini örtmek ve hasmı kendisine galip gelmesin diye cahillerin vasıflarıdır.

8. Saygın kişilerle tartışmaktan kaçınmak.

9. Hasmı zayıf ve küçük görmemek.¹²⁰

Sonuç

İslâm bilim geleneği içerisinde üretilmiş ve bilimsel tartışmada yöntembilim diye karşıladığımız *İlm-i münâzâra* veya *Âdâbu'l-bahs*, başta dinî ilimler olmak üzere bütün ilimler sahasında yürütülen tartışmalar için metodolojik bir çerçeve sunmaktadır. Bu metodolojik çerçeve tartışmada her iki tarafın da uyması gereken bir takım teknikler ve kurallarla inşa edilmiştir. Mantık biliminin sunduğu imkânlarla üretilmiş teknikler ve kurallarla yürütülen tartışma şüphesiz ızhâr-ı hakîkate matuftur. Hakîkatin ortaya çıkarılması amacına matuf olması ilm-i münâzarayı cedelden ayıran temel kurucu bir vasıftır. Tartışmayı yürüten taraflar mevzuya ilişkin hakikati ortaya çıkarmaya ve ister iddiasında haklı çıkan taraf olsun isterse olmasın, hakikate teslim olmaya daha baştan zihinsel ve vicdânî olarak hazır bulunurlar ya da hazır bulunmak zorundadırlar.

Tartışma iddia sahibinin iddiasını ileri sürmesiyle başlar. İtiraz eden taraf ise ya bu iddianın öncüllerine ya da doğrudan iddianın kendisine yani tümüyle delile itiraz eder. İtiraz eden tarafın itiraz şekillerine bağlı olarak teknikler farklılaşır, kısaca *icmâlî nakz*, *nakz* ve *muâraza* tekniklerinden biriyle iddia sahibinin argümanlarına karşılık verir. Bu aşamada eğer itiraz eden tarafın itirazları apaçık doğru ve iddia yanlış ise ya da iddia sahibi, itiraz edenin karşıt argümanlarına cevap veremi-

¹²⁰ Çelebi, *Kitâbu Hüseyiniyye mine'l-Âdâb*, no: 478, vr. 26-27; Ardahânî, *Mi'yâr*, s. 176-180; Taşkôprizâde, *Risâle-i Taşkôprizâde*, s. 11-13; el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire*, s. 98-108; Abdullatif Âdil, *Belâğatu'l-İknâ*, s. 172-73.

yorsa tartışma iddia sahibinin susması ve karşılılık vermeme-
siyle son bulur. Değilse ikinci bir aşama olarak iddia sahibi,
itiraz edenin itirazlarına karşı kendi iddiasını delillendirme ve
kanıtlama yoluna gider. İddia sahibinin kullanacağı teknikler
yine itiraz edenin kullandığı tekniklere göre şekil almaktadır.
İddia sahibi bu aşamada şayet iddiasını apaçık kanıtlamışsa
veya itiraz eden artık karşıt argümanlar üretmiyorsa itiraz
edenin susmasıyla tartışma son bulur. Eğer itiraz eden taraf
iddia sahibinin, iddiasını kanıtlamak için kullandığı delillere
de karşılılık verecekse yine aynı teknikler üzerinden bu sefer
söz konusu deliller için karşıt argümanlar geliştirir ve tartışma
bu minvalde ilerler. Nihayetinde ya iddia sahibinin iddiasının
doğruluğu ile ya da itiraz edenin, iddianın aksini ortaya ko-
yan itirazının doğruluğu ile son bulur.

Kaynaklar

- Âdil, Abdullatif, *Belâğatu'l-İknâ fi'l-Munâzara*, Dâru'l-Emane, Ribat
2013.
- Arдахâni, Ali Rıza, *Mi'yâru'l-Munâzara*, Mahmut Bey Matbaası, Der-
saâdet 1307.
- Aristoteles, *Kitâbu'l-Burhan, en-Nassu'l-Kâmil Li-Mantık-i Aristo*, içinde
nşr. Ferid Cebr, Dâru'l-Fikri'l-Lübnâni, Beyrut 1999.
- Çelebi el-Amasî, Şah Hüseyin, *Kitâbu Hüseyiniyye min-el-Âdâb*, Süley-
maniye, Darulmesnevi, no: 478.
- Çelebi el-Amasî, Şah Hüseyin, *Hâşiye alâ Hâşiyet-i İmadiddin el-Kâşî alâ
Şerhi Kemaliddin eş-Şirvânî alâ Risâlet-i Âdâbi'l-Bahs li-Muhammed
Semerkandi*, Süleymaniye, Carullah, no: 2094.
- Çelebi el-Amasî, Şah Hüseyin, *Hâşiye alâ Şerhi Molla Hanefî alâ
Âdâbi'l-Adûd*, Ayasofya, no: 4808.
- el-Cunguri, Mevlânâ Şeyh Abdurreşid, *er-Reşidiyye ale'r-Risâleti's-
Şerifiyye fi-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara*, 1941.
- el-Hâc Mehmed Cemaleddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'-Zâhire fi-Kavânîni'l-
Bahs ve'l-Munâzara*, İstanbul 1322.
- el-Îcî, Aduddîn, *er-Risâletu'l-Adudiyye fi-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara li-*

- Adudiddin el-Îcî*, thk. Seyyid Yusuf Ahmed, c.1, Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- el-Kayserî, Ali Ferdi b.Mustafa, *el-Hâşiyetu'l-Ferdiyye li-Risâleti'l-Hüseyniyye*, Süleymaniye Tekelioğlu, no:466.
- el-Meraşî el-Hanefî es-Sûfî (Saçaklızâde), Muhammed b.Ebi Bekr, *Er-Risâletu'l-Velediyye fi-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara ve maahu Şerhu Abdi'l-Vehhab li-Seyyid Abdilvehhab b. Hüseyin b. Veliyyiddin el-Amidî*, Haşemi Yayinevi, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2012.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhan*, çev.Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik yayıncılık, İstanbul 2008.
- Fethi, Dr. Muhammed Zennûn Yunus, *İlmu Âdâbi'l-Bahs ve'l-Munâzara*, Dâru'l-Feth, Amman 2014.
- Gelenbevi, İsmail, *İslâmî İlimler Geleneğinde Tartışma Usûlü (Âdâbu'l-Bahs ve'l-Munâzara)*, haz.Talha Alp, Yasin Yayinevi, İstanbul t.y.
- Hanefî et-Tebrizî, İmam Şemsuddin Muhammed, *Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye li-İmam Şemsuddin Muhammed Hanefî et-Tebrizî*, thk. Seyyid Yusuf Ahmed, Beyrut 1971.
- İbn Rüşd, *Tefsiru'l-Burhân, Şerhu'l-Burhan li-Aristo*, içinde nşr. Abdurrahman Bedevi, Kuveyt 1984.
- İbn Rüşd, *Telhisu'l-Burhân, Şerhu'l-Burhan li-Aristo*, içinde nşr. Abdurrahman Bedevi, Kuveyt 1984.
- İbn Sina, *el-Hidâye li-İbn Sina*, nşr.Muhammed Abduh, Mektebetu'l-Kâhireti'l-Hâdise, Kahire 1974.
- İbn Sina, *en-Necât*, nşr.Muhyiddin Sabri, Matbaatu's-Saâde, Kahire 1938.
- İbn Sina, *İşaretler ve Tenbihler*, çev.Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, Litera yayıncılık, İstanbul 2005.
- İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ, II.Analitıklar (Burhan)*, çev.Ömer Türker, Litera yayıncılık, İstanbul 2006.
- İbn Sina, *Mantıku'l-Meşrikiyyîn*, Ayetullah Uzma el-Meraşî, Kum 1405.
- İbn Sina, *Yorum Üzerine*, çev.Ömer Türker, Litera yayıncılık, İstanbul

2006.

Pehlivan, Necmettin, *Âdâbu'l-Bahs ve'l-Munâzara*, Mantık, ed.İsmail

Köz-Ali Çetin, Grafiker yayınları, Ankara 2016.

Şevki, Fâdil, *Hâşiye ale'l-Hüseyiniyye*, Nuruosmaniye, no: 4518.

Taşköprüzâde, Risâle-i Taşköprüzade, İstanbul 1313.